

Pálóczi-Horváth András

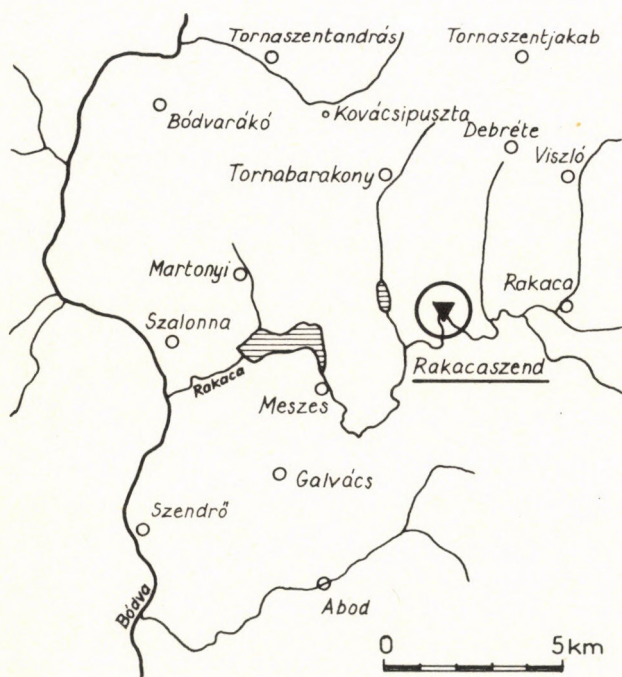
A RAKACASZENDI REFORMÁTUS TEMPLOM RÉGÉSZETI KUTATÁSA

Történeti adatok

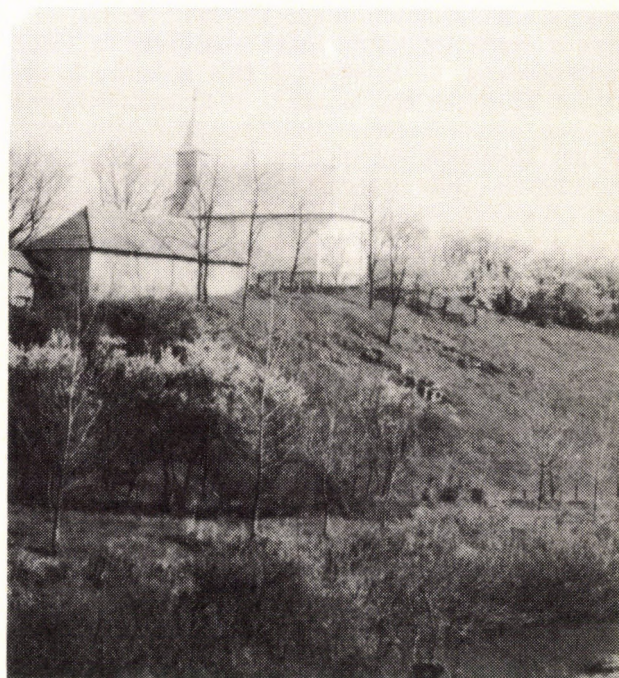
Rakacaszend (Borsod-Abaúj-Zemplén m., edelényi j.) a Bódva és a Hernád között elterülő erdős hátság, a Cserehát északi részén fekszik, a Bódvába ömlő Rakaca patak völgyében (1. kép). A község református temploma a Kopasz-hegy északi lábánál, a patak kanyarulatán belül, meredek parton, jól védhető helyen épült (2. kép). Az egyenes szentélyzáródású, keletelt, nyugat felé ívelt apszissal bővített templom középkori eredete sokáig ismeretlen volt, műemlékké nyilvánítása csak 1964-ben történt meg (OMF 1964, 25; JOÓ—RIBÁRI 1966, 253).

Az Árpád-kori Borsod vármegye északkeleti szögletében fekvő Szend 1273-ban tűnik fel az írott forrásokban (possessio *Zenth*), amikor IV. László

más birtokokkal együtt visszaadja Thekus fiainak, akikről V. István kobozta el (GYÖRFFY 1963, 806).¹ Thekus tornai ispán és fiai a tatárjárás után feltörekvő birtokosok közé tartoztak, tornai uradalmukat további birtokok vásárlásával növelték Borsod megye északi részén, így csaknem mindegyik Szend körül fekvő falut (Szalonnát, Martonyit, Rakacát, Vármóst stb.) birtokolták, egy szintén vétel útján szerzett Abaúj megyei birtokukon, Kelecsényben pedig lakótornyuk állt (GYÖRFFY 1963, 109, 118, 746). A Thekustól leszármazott Ilsvafői Tekes, Szalonnai, Széni és Tornai család a XIV—XV. században kiterjedt birtokokkal rendelkezett Borsod, Torna és Abaúj megyében, ezek között azonban Szend többé már nem szerepel, sem a rokon családok között folytatott pereskedések során, sem a birtokok eladományozása vagy elzálogosítása alkal-

1. kép Rakacaszend és környéke
Fig. 1. Rakacaszend and its environs

2. kép Az épület távlati képe ÉNy-ről, kutatás előtti állapot (1970)
Fig. 2. Perspective sight of the building from the north-west, before the excavation (1970)

mával (CSÁNKI 1890, 179, 235—236, 243—244; BOROVSZKY 1909, 62; MÁLYUSZ 1958, 212—213; DÉTSHY 1969, 143—144). Már 1335-ben nem a Thekus család kezén volt Szend, a Kovácsi faluban is birtokos nemesek (*Chydboy* fiai) birtokolták „parochiális egyházával együtt, melyet ekkor ismeretlen tettesek kiraboltak”, a Kovácsiak okleveleit is elvitték (GYÖRFFY 1963, 783, 806). Ezekben az években a pápai tizedjegyzékekben is szerepel Szend (*Zend, Zand, Scend*), Szűz Máriáról elnevezett egyházának papja, Pál 1332—1335 között összesen 31 garas (évi átlagban 7 3/4 garas) pápai tizedet fizetett (GYÖRFFY 1963, 806). Ez az összeg kissé elmarad a megyei és az országos átlagtól. Ebből az adatból egyúttal a település méretére is vonhatunk le óvatos következtetést. Györffy György Borsod megye területén átlagosan 20 családos (100 fős) falvakkal számol a XIV. század elején (GYÖRFFY 1963, 748), számítása érzékelteti Szend nagyságrendi helyzetét is.

Forrásaink ezek után hosszú ideig hallgatnak a faluról és templomáról. Nagyobb uradalomhoz később sem tartozott, közép- vagy kisnemesi birtokosai voltak (BOROVSZKY 1909, 66). 1437-ben a Gömör megyei Kálnai család kapja új adományul, 1474-ben a család Szendi néven szereplő ága Szend helységben, valamint Almás és Szőkeháza pusztákon bírt részét a Kálnaiaknak adja (CSÁNKI 1890, 137, 155, 159, 187, 191). Az ország három részre szakadása után Borsod megyének ez a része a magyar királyság fennhatósága alatt maradt. A Bódva völgyében egy jelentős végvár épült ki, Szendrő, a megyei adminisztráció is oda költözött. Ennek ellenére a vidék lakossága sokat szenvedett a török rajtaütésektől, és időnként kettős adózásra kényszerült. 1576-ban egy összeírás az elpusztult falvak sorában említi Szendet (BOROVSZKY 1909, 84—87, 90). Nem volt szó végleges pusztulásról, a község 1582-ben már 50 forint fejadót fizetett a töröknek (BOROVSZKY 1909, 265).

Szend a svájci reformáció magyarországi terjedésének északi határára esik (MT II. térkép a 128—129. old. között). Protestáns lelkészt először 1610-ben említenek itt (BOROVSZKY 1909, 94), de valószínűleg jóval korábban, már a XVI. század közepén protestáns lett a falu lakossága, és azóta beszélhetünk református templomról.

1764-ben Csécsi Nagy István prédikátor levelet intézett Szathmáry Király György egyházkerületi főkurátorhoz, tanácsot kér, mitévők legyenek a földesúr, Négyesi Szepesi László ellenében, aki templomukat, egész parochiájukat „vagy alattomban, vagy erőszakkal” el akarja venni (SRTK A-XI-3376.56).²

Az épület első leírását egy 1820. április 24-én kelt levél tartalmazza, amelyet Ragályi Károly és Vaskay György lelkészek írtak az egyházkerülethez. Korábbi megkeresés, megbízás alapján, majd az esperes külön kérésére „meg bontott, romladozó Templomjoknak czélban vett meg-igazítását” vizs-

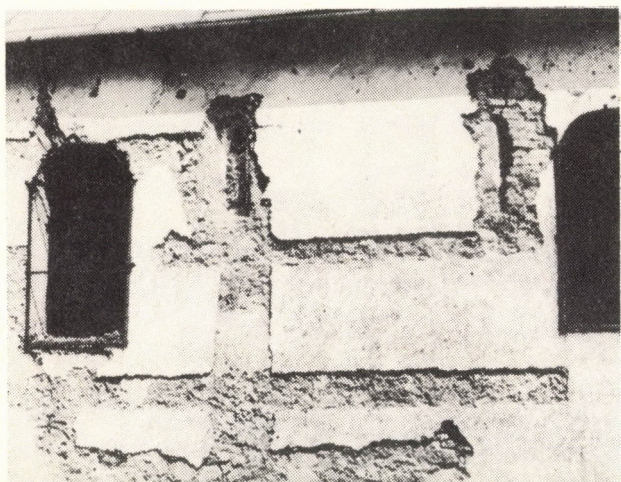
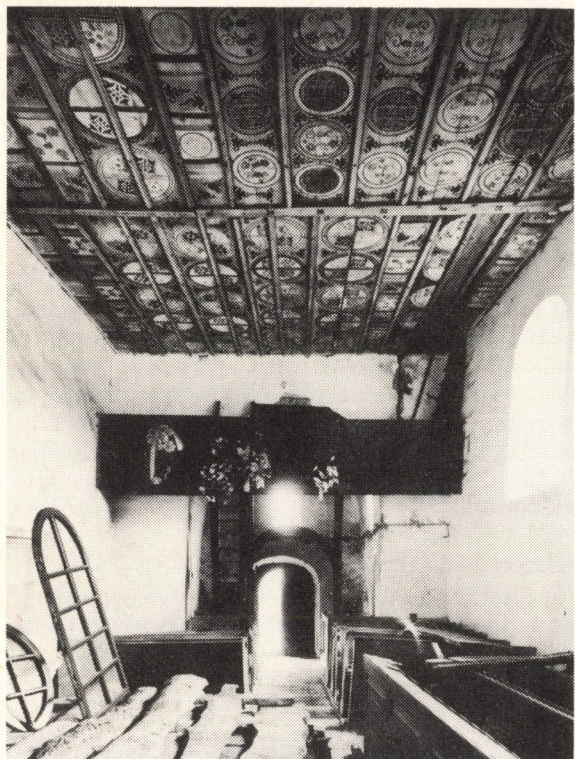
gálják. A helyszínen aznap megjelentek, akkor az északi, „egy Tsatornával összefoglalt külön fedelű Toldalék-rész” már el volt bontva, mivel „romladozó állapotja miatt” veszedelmessé vált. Ennek „köveiből 's tégláiból” akarták bővíteni „kitsiny templomjokat”. Megállapították, hogy a templom északi falának a már lebontott épületrésszel határos szakaszát is le kell bontani, mert „mint egy 3 ölet hosszában” teljesen átázott. A templom „üregét ... 2 1/2 ölnyi hosszúságra” akarják bővíteni, ugyanekkor újracsindelyezik az épületet.

Egy 1898. évi egyházkerületi kérdőívre adott válaszból megtudjuk, hogy a templom mellett akkor még állt egy 1604-ben készült harangláb, 1814-ben újra öntetett haranggal.

A templom műemléki értékeire, a helyreállítás szükségességére Joó Tibor és Ribári Zoltán hívta fel a figyelmet, nem sokkal a műemlékké nyilvánítás után (JOÓ—RIBÁRI 1966). 1965. május 8-án villámcsapás érte az épületet, súlyos károk keletkeztek. A szentély déli oldalán és a hajó keleti végfalán a bergman-cső kiszakadt a falból és magával rántotta a vakolatot, amely alatt középkori freskók bukkantak elő (3. kép 2). Az épület leromlott műszaki állapota sürgőssé tette a helyreállítást, amelyet az Országos Műemléki Felügyelőség vállalt magára. 1970-ben tervezési program készült és megindultak az előzetes kutatások, 1974-ben befejeződött a műemléki helyreállítás (VLADÁR 1978).

Az épület állapota a kutatások előtt:

Méretei: h = 17,35 m; sz = 7,90 m. Sajátságos alaprajzi elrendezése az 1820. évi átépítéssel magyarázható, melynek során elbontották a hajó nyugati végfalát és kosáriréses záródású, apszis-szerű bővítést építettek hozzá, a négyzetes, dongaboltozatos középkori szentély keleti végfalán pedig ajtót törtek. Ez a kialakítás mintegy „megfordította” a templomot. A szentély keleti és déli oldalán egy-egy keskeny, félköríves román kori résablak látható (3. kép 1—2). A hajó déli falán két későbbi, kosáriréses ablak van. A templom belső terét — a boltozott középkori szentély kivételével — festett famennyezet fedi, amely a templom hossz tengelyével nagyrészt párhuzamosan rakott deszkákból áll és két fő periódusban készült (JOÓ—RIBÁRI 1966, 253; TOMBOR 1968, 48, 182). Az első famennyezet készítése idejét feliratos keresztléc örökítette meg: „Anno 1657 DOMINI DIE 27 JULI ProT. M. G. Roz.” A festett minta nagyrészt sablonnal készült, stilizált tulipán-, rozetta- és szabadkézzel festett más virágmotívumokból áll, amelyeket körzővel húzott körökbe, illetőleg négyzetes mezőkbe foglaltak; a körök egy vagy két deszka szélességűek (VLADÁR 1978, 142, 5—6, 8. kép). A famennyezet újabb szakasza készült el 1821-ben az újonnan épült bővítőmenny fölé, erről ugyancsak felirat emlékezik meg: „Festetett R.Jós: által 1821 Eszt:Aprben”. Az asztalosmester a régi motívumokat használta fel, az

3. kép 1. A ref. templom belseje Ny felől, kutatás előtti állapot (1970); 2. A szentély D-i oldala a kutatások előtt (1970); 3. Falkutatás a D-i falon; 4. A ref. templom D-ről a helyreállítás közben (1973)
 Fig. 3. The interior of the Calvinist church from the west, before the excavation (1970); 2. Southern side of the chancel before the excavation (1970); 3. Research of the southern wall; 4. The Calvinist church from the south during the reconstruction (1973)

időközben megrongálódott XVII. századi mennyezet deszkáit részben átrendezte, takarólécekkel megerősítette. A templom belső berendezéséből figyelemre méltó a XVII. századi mennyezethez hasonló díszítésű és azzal feltehetőleg egykorú papi ülőhely (ún. Mózes-szék), valamint a hajó nyugati végébe épített, felirata szerint 1824-ben készült stallumszerű családi pad (JOÓ—RIBÁRI 1966, 253; VLADÁR 1978, 142—145). Feltehetőleg a XX. század elején fedték le a templomot bádoglemezzel, a középkori szentély fölé bádoggal huszártorony került.

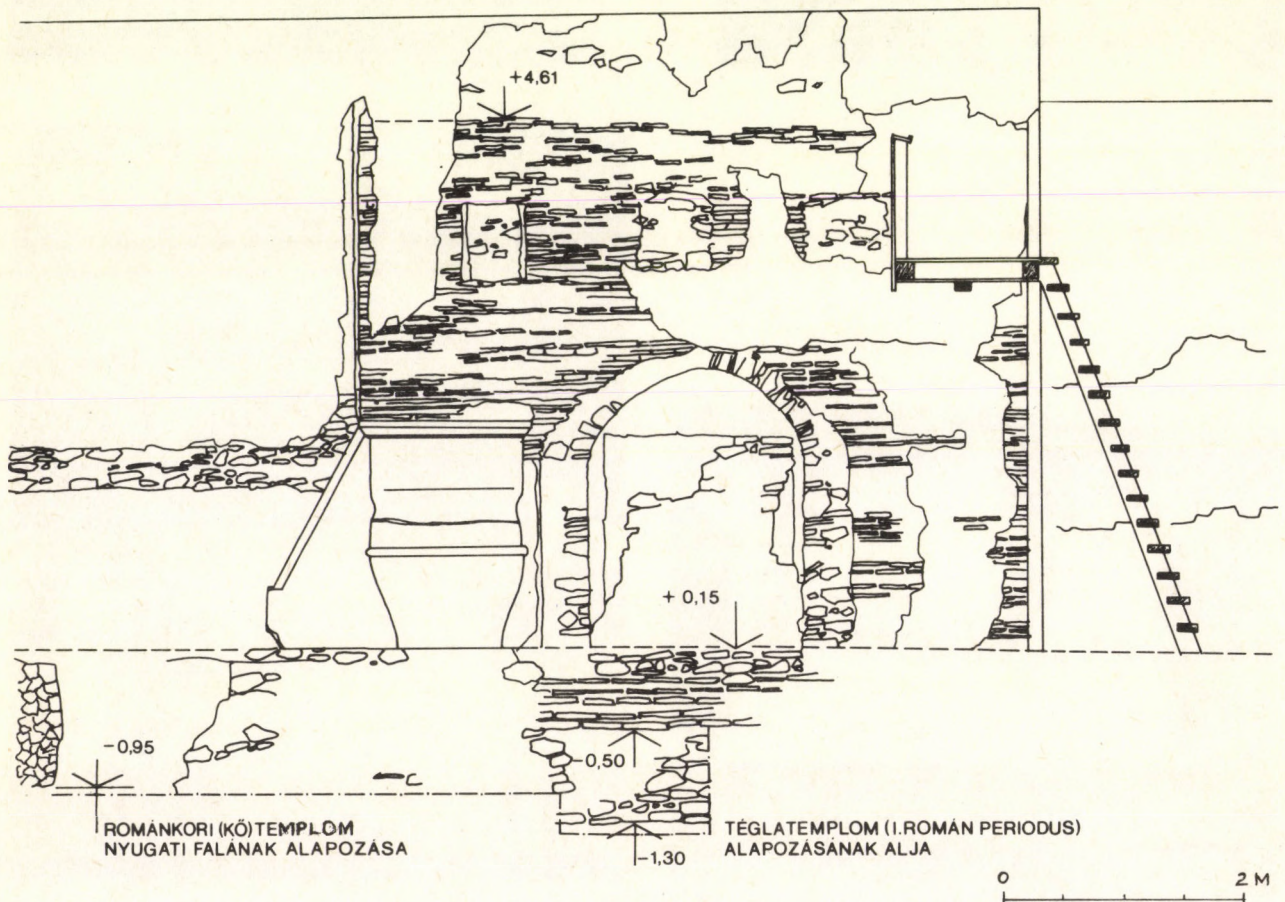
Falkutatás:

Az épület vizsgálata a falkutatással kezdődött, melyet H. Vladár Ágnes építész, a helyreállítás tervezője irányított (VLADÁR 1978, 145—146).³ A munka során a hajó déli homlokzatán három keskeny, rézsús béléttű román kori ablak került napvilágra, a két szélső épen, a középső keleti oldalát az 1820-ban készült ablak levágta (3. kép 3—4). Az épület belsejében az északi és a déli falon egyaránt falleválások bukkantak elő, melyek

az elbontott középkori nyugati fal bekötésének helyét jelezték. A hajó északi oldalán széles, szabálytalan ívű befalazott ajtónyílás bontakozott ki, ez vezethetett az 1820-ban lebontott északi „Toldalék-rész”-be. Ennek az építménynek az eredeti rendeltetésére a falképkutatás során derült fény, Rády Ferenc falképre Restaurátor ugyanis a templombelső északi falán három román kori ablakot tárt fel. A falfelület teljes megkutatása után vált bizonyossá, hogy a ref. templom *északi fala* egy korábbi és kisebb méretű, téglából épült román kori templom teljes *déli falát* rejti magában (4. kép). A feltárt nagyméretű ajtónyílás helyén eredetileg román kori kapu lehetett, amelyet elbontottak, amikor a két templom közötti átjárást biztosító nyílást bővítették. Az egyenes szentélyzáródású templomnak nem volt déli bejárata, itt a falkutatás negatív eredménnyel járt.

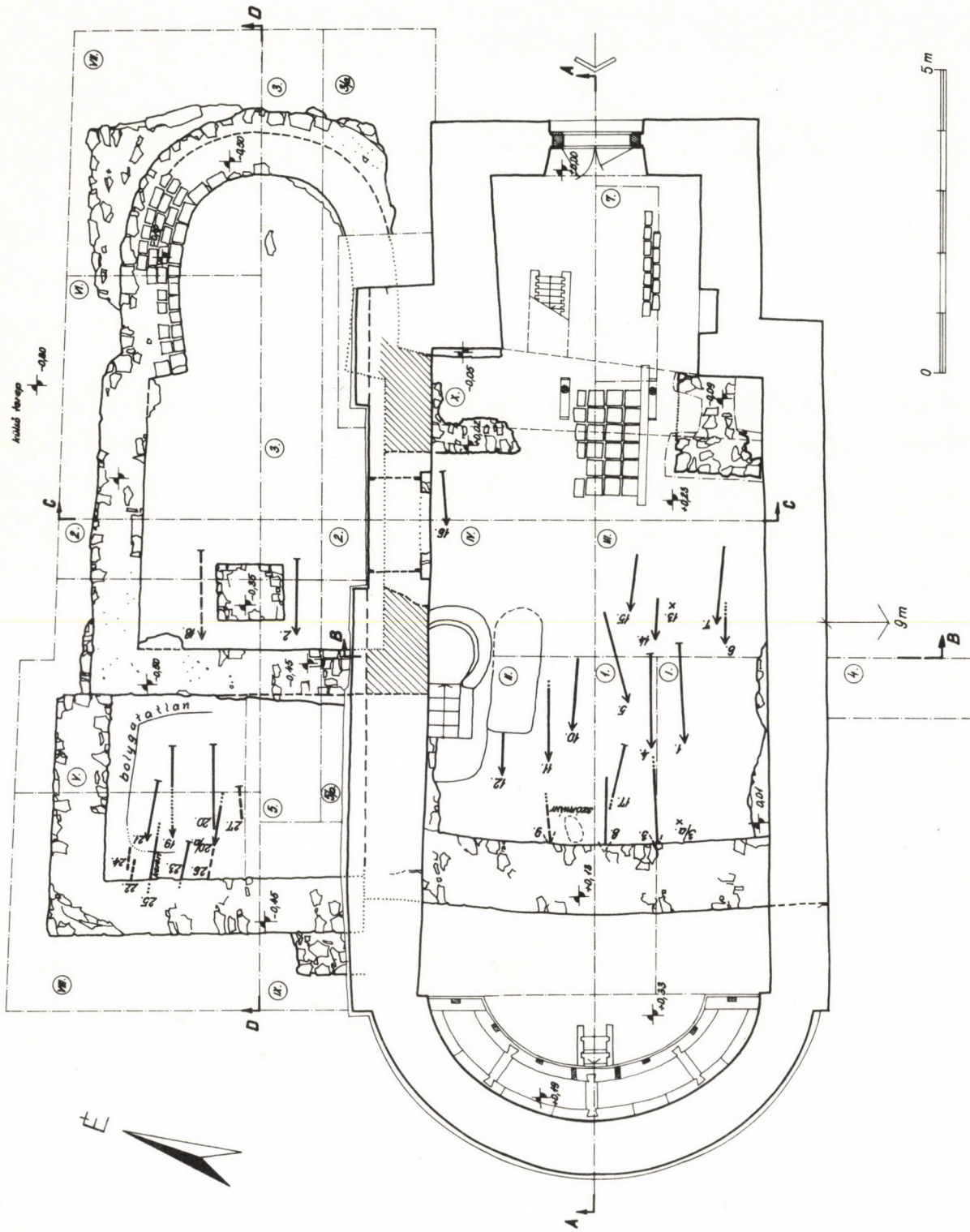
A régészeti ásatás:

Célul tűztük ki az épület belsejének lehetőség szerint teljes feltárását, a belső és külső középkori

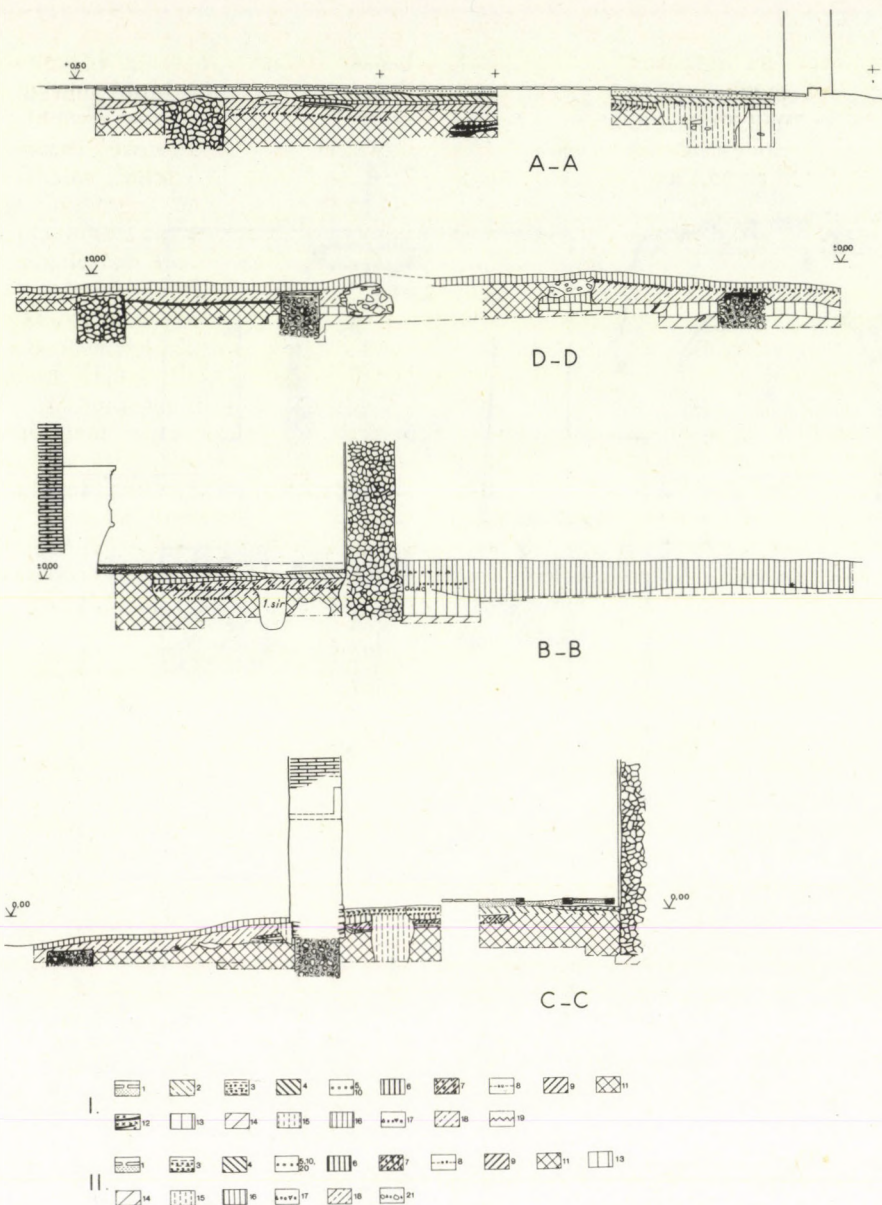

4. kép A ref. templom hajójának É-i fala, beleépítve a román kori téglatemplom D-i homlokzata

Fig. 4. Northern wall of the nave of the Calvinist church, the southern front of the Romanesque brick-church is built into it

5. kép Asatási alaprajz. (A rajzon nincs feltüntetve az épülettől D-re 9 m-re a C-C metszet vonalában húzott, 9 m hosszú 6. kutatóárok)
 Fig. 5. Excavation ground-plan. (Trench 6, 9 m long, 9 m south of the building in the line of the C-C cross-section)

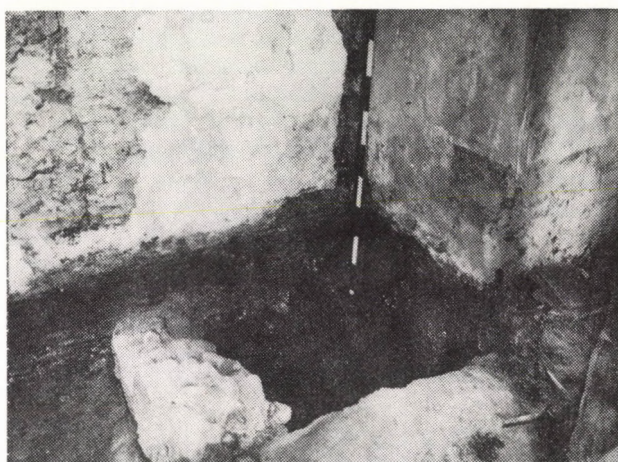
6. kép Metszetek: A-A, D-D, B-B, C-C. I. A középkori épületgyűttes belső rétegei. II. Külső rétegek. Jelma-gyarázat: 1. Homokba ágyazott téglapadló; 2. Vörös-barna agyag feltöltés kötőmelékkel (1820); 3. Köves feltöltés, ill. kőporos réteg (1820); 4. Szürkésbarna agyagpadló (1820 előtt); 5. Kőporos építési réteg (XVIII. sz.); 6. Világosbarna agyagpadló (XVIII. sz.); 7. Sárgás-vörös-barna agyagpadló kötőmelékkel (XVII—XVIII. sz.); 8. Habarcsos-kőporos építési réteg (XVII. sz.); 9. Sárgás-vörös-barna agyagpadló (XVI—XVII. sz.); 10. Kőporos építési réteg (XV—XVI. sz.); 11. Középkori temetkezések kevert földje; 12. Fekete faszenes réteg vörös, égett csíkokkal; 13. Bolygatatlan vörös-barna agyag (szubhumusz); 14. Vörös agyag altalaj; 15. Újkori beásás; 16. Humusz; 17. Építési szint (1820); 18. Bontási szint és feltöltés (1820); 19. Kavicsos, téglatörmelékes építési réteg (XVIII. sz.); 20. Építési szint a B-B metszetben (XV—XVI. vagy XVII. sz.); 21. Kavicsos-köves járósínt (XIII. sz.) * Edénytöredék

Fig. 6. Cross-sections: A-A, D-D, B-B, C-C. I. Inner layers of the medieval group of buildings. II. Outer layers. Key to the signs: 1. Brickfloor embed into sand; 2. Reddish-brown clay filling in with chippings (1820); 3. Stony filling in, and layer with sandstone powder (1820); 4. Greyish-brown clay floor (before 1820); 5. Building layer with sandstone powder (XVIIIth century); 6. Light brown clay floor (XVIIIth century); 7. Yellowish-reddish brown clay floor with chippings (XVII—XVIIIth century); 8. Building layer with mortar and sandstone powder (XVIIth century); 9. Yellowish-reddish brown clay floor (XVIth—XVIIth century); 10. Building layer with sandstone powder XVth—XVIth century); 11. Mixed earth of the medieval burials; 12. Black layer with charcoal and with red, burnt streaks; 13. Undisturbed reddish brown clay (subhumus); 14. Red clay subsoil; 15. Modern digging in; 16. Humus; 17. Building level (1820); 18. Demolition level and filling in (1820); 19. Gravelled building level with brick-bat (XVIIIth century); 20. Building level in cross-section B-B (XVth—XVIth, or XVIIth century); 21. Stony, gravelled ground floor (XIIIth century); * Vessel-fragment

szintek megállapítását, az alapozások vizsgálatát, az esetleges körítőfal megkeresését. A falkutatás eredményei nyomán nagyobb hangsúlyt kellett helyezni a mai templomtól északra levő terület feltárására: itt egy korábbi román kori templom alapfalait lehetett sejteni. Az ásatás 1970. június 1–30. között folyt. Később, a helyreállítás idején, 1973. június 18-tól 22-ig kiegészítő feltárást végeztünk.⁴ A régészeti leleteket a miskolci Herman Ottó Múzeum őrzi (Itsz. 74.42.1–88). Az embertani leletek Budapestre, a Természettudományi Múzeum Embertani Tárába kerültek.

A ref. templom belsejében, az épület tengelyében húzott 1. kutatóárokmal megtaláltuk az egyenes szentélyzáródású templom nyugati zárófalát (7. kép 1), majd ezen belül folytattuk a kutatást (7. kutatóárok, I–IV. és X. szelvény). A hajó keleti végében a fakarzat gerenda talpazata miatt egy keskeny sáv feltáratlan maradt. A szentélynek csak középtengelyét kutattuk meg, itt egy nagy újkori

beásás tönkre is tette a középkori rétegeket. Mindenesetre a feltáratlanul maradt terület tanúságul szolgálhat egy esetleges későbbi rétegvizsgálat számára. A mai templomtól északra eső területen a 2., 3. és 5. kutatóárokmal, valamint az V–IX. szelvényvel a patkóíves szentélyű téglatemplom alapfalait, valamint ennek kőből épített nyugati bővítését tártuk fel. A ref. templomtól délre eredménytelenül kerestünk körítőfalat az összesen 18 m hosszú 4. és 6. kutatóárokmal. A feltárt terület nagysága kb. 160 m² (5. kép). A munka végén a ref. templom belsejében –0,40 m-ig töltöttük vissza a földet, a korábbi templomot ideiglenesen visszatemettük. A szinteket és mélységeket egységesen a ref. templom keleti bejáratánál levő téglapadló (kutatás előtti) szintjéhez mértük ($\pm 0,00$ m). A ref. templom belsejében a kutatott terület lényegében teljesen feltártnak tekinthető, kivéve a hajó keleti sarkait, ahol az előkerült mellékoltár alapozások megőrzése fontosabbnak látszott a korábbi rétegek

7. kép 1. Az egyenes szentélyzáródású templom Ny-i fala; 2. Az É-i mellékoltár alapozása; 3. A D-i mellékoltár alapozása; 4. A patkóíves szentélyű templom ÉNy felől, előtérben a Ny-i toldás alapozása

Fig. 7. 1. Western wall of the church with square ended chancel; 2. Substructure of the northern side-altar; 3. Substructure of the northern side-altar; 4. The church with horse-shoe arched chancel from the northwest, substructure of the western annexe in the forefront

kutatásánál. A patkóíves szentélyű templom belsejében a 2. kutatóároktól, tehát a C-C metszettel keletre mintegy 1,0 m széles sáv nem teljesen feltárt, ugyancsak nem volt alkalmunk a téglatemplom nyugati bővítésének déli felét a legalsó rétegekig megvizsgálni, itt még rejtőzhetnek sírok. Mindez azonban nem befolyásolhatja lényegesen az épületegyüttesről nyert képet. Az ásítás eredményeiről rövid beszámolót közöltünk (PÁLÓCZI-HORVÁTH 1975).

Az egyenes szentélyzáródású templom kőből épült, a korábbi téglatemplom déli falának felhasználásával. Méretei: $h = 13,05$ m; $sz = 7,50$ m; a hajó belvilága: $h = 8,0$ m; $sz = 5,50$ m. A hajó északi fala kelet felé hosszabb, mint a déli, ezáltal a szentély elferdült. Az egyenes záródású szentély külső $sz = 5,35$ m; belül kelet felé szélesedik: $sz = 3,25-3,45$ m. A templom középkori nyugati zárófala kissé ívelt, falvastagság $1,15$ m (7. kép 1). Falkoronája jóval a középkori padlószint fölött maradt meg ($+0,13$ m), rajta nincs nyoma egykori bejáratnak. Miután ennek az épületnek déli bejárata sem volt, 1820 előtt csak észak felől, vagyis a téglatemplom déli kapuján keresztül lehetett ide belépni. Az épületegyüttesbe való bejutást a téglatemplomon nyitott másik bejárat szolgálta.

Az alapozást $-0,90-0,95$ m mélységig ásták, a bolygatatlan vörös agyag altalajig, mely összeceMENTEZŐDÖTT hordalékkövekkel keverve kitűnő teherbíró réteget jelent. A déli falnál a B-B metszetben megfigyeltük, hogy az alapozást a középkori járószint felé kb. $0,30$ m-rel lábázat-szerűen felfalazták, ez mintegy $0,15$ m-es kiugrást jelent, mivel a felmenő fal vastagsága $1,0$ m, az alapozásé $1,30$ m; a lábázat a külső falsíknál szabályosabb, mint belül (6. kép).

A hajó keleti végén mindkét sarokban habarcsos köréteget tártunk fel, amelyek mellékoltár alapozásnak határozhatók meg (7. kép 2—3). Az északi mellékoltár a hajó oldalfalához ragasztott, fordított L alakú építmény, $1,70 \times 1,45$ m-es területet zár le a sarokban, felszíne $+0,02$ m. Az 1973-ban feltárt déli mellékoltár $1,66 \times 1,38$ m-es négyszög, felszíne $-0,09$ m. Szintjükből következően nem a templom felépülésével egyidőben, hanem a középkor folyamán valamikor később készültek. — A szentélyben a főoltár alapozásának nem találtuk nyomát, a megfelelő helyen újkori (feltehetőleg 1820-i) beásás volt.

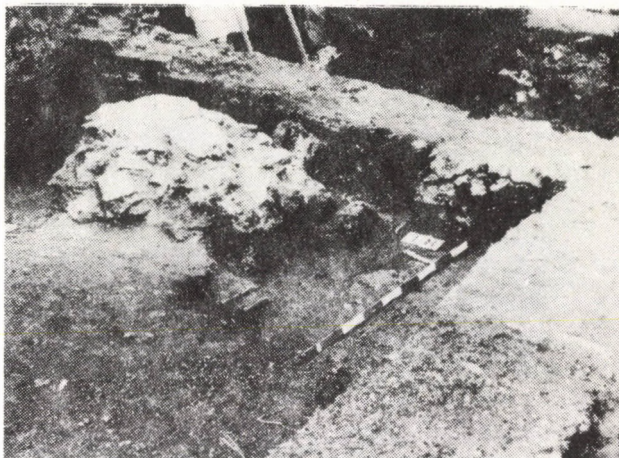
A templomnak eredetileg földpadlója volt, az anyag természetéből adódóan egyenlőtlen felszínű, amint a különböző helyeken felvett metszetek mutatják. A rétegek az épület hossz tengelyében keletől nyugat felé kissé emelkednek, a C-C metszetben pedig a kapu felé lejtene (6. kép). Nincs támpontunk arra nézve, hogy a szentély padlószintje magasabban lett volna.

A patkóíves szentélyű téglatemplom jelenti az épületegyüttes I. periódusát, egyúttal ez a legkorábbi objektum a terepen ezen a pontján (7. kép 4; 8. kép 1—3). Méretei: külső $h =$ kb. $9,30$ m (az

alapozásban $9,70$ m). A hajó kívül négyzetes ($5,60 \times 5,60$ m), belül zömök téglalap alaprajzú, a szentély felé kissé keskenyedik; belső $h = 4,55$ m; $sz = 3,80-3,90$ m. A habarcsba ágyazott kő alapozás $v = 0,80-0,90$ m; az alapozási árok mélysége $-1,30-1,35$ m. A felmenő falak a $-0,50$ m-es szintnél, tehát $80-85$ cm-es alapfalakon kezdődnek, mintegy fél sor téglával az alapozás falsíkja elé ugratva. A déli fal $v = 1,0$ m, a nyugati falé $0,90$ m; az északi falon nem maradt téglasor. A szentély alapozása szélesebb: $1,0-1,05$ m, észak és dél felé négyszögletes sarkot alkotva szétterül, az alapozás falazott ívén kívül viszont csak szárazon rakott köveket találtunk. A szentély felmenő falából az északi oldalon maradt meg az alsó téglasor, itt az ívelt falat négy egymás melletti sor téglából építették, fal $v = 0,70$ m (8. kép 2—3). A templom tengelyében, a nyugati falnál karzattartó pillér négyszögletes alapozását tártuk fel, mérete $1,10 \times 0,95$ m; mélysége $-0,90$ m; felszíne ($-0,35$ m) $10-15$ cm-rel emelkedhetett a padlószint fölé (8. kép 4).

A IV. szelvényben a déli falsík legalsó sorából bontottunk ki és szállítottunk múzeumba egy téglát, mely minden kétséget kizáróan bolygatatlan helyzetben volt az első építkezés óta: anyaga durva, darabos agyag, helyenként pelyva lenyomattal, színe élénk vörös, felszínén habarcsnyomok; méretei: $29 \times 13,7 \times 5,5$ cm (ltsz. 74.42.1) (9. kép 2). A szentély falkoronáján megmaradt téglák nagyobbak, elérik a 35×20 cm-es méretet is.

A templom eredeti építési szintje nem maradt meg. Az alapozás és a felmenő fal határa mindennél $-0,50$ m-nél volt, tehát itt vagy nem sokkal e fölött húzódnak az Árpád-kori padlószint. A templom hosszmeteszében (D-D metszet) a szentély nyugati felében, $1,05$ m-es szakaszon $-0,50-0,55$ m mélységben bolygatatlanul maradt meg a középkori humuszréteg, ezt kelet felől egy késői beásás szakítja meg — talán éppen az oltáralapozást szedték ki innen 1820-ban. A vörösesbarna agyag altalaj ($-0,65-0,70$ m) a szentély területén már mindennél bolygatatlan. A templom egész területét XVII—XVIII. századi hulladékokkal vegyes réteg fedte, keltezésében néhány XVII. századi pénz is segítségünkre van.⁵ A réteg elhelyezkedésében az a különös, hogy alsó határa ($-0,60-0,65$ m) mélyebben van, mint a középkori padlószint rekonstruálható vonala, egyúttal ez a réteg zárja le a temetkezéseket. Fel kell tételeznünk, hogy valamikor a középkor folyamán, amikor még javában temetkeztek az épület belsejébe, süllyesztették a padlószintet. (Ha nem tudnánk az 1820. évi bontásról és átépítésről, az lenne a benyomásunk a leírt réteg alapján, hogy a bontás a XVIII. század elején történt.) A hulladékkal kevert réteg azt látszik bizonyítani, hogy a templomnak ez a része a XVII—XVIII. században már liturgikus funkcióit nem töltötte be, az egyenes szentélyzáródású templom előcsarnoka lehetett. Valószínű, hogy tetőszerkezete már ekkor, jóval 1820 előtt megromlott.

8. kép 1. patkóíves szentélyű templom és a toldalék-épület Ny felől; 2. A téglatemplom patkóíves szentélye; 3. A patkóíves szentélyű templom K felől, előtérben az alapozáson kívül lerakott kövek; 4. A karzattartó pillér és a 18. sír ÉK felől

Fig. 8. 1. The church with horse-shoe arched chancel and the annexe from the west; 2. The horse-shoe arched chancel of the brick-church; 3. The church with horse-shoe arched chancel from the east, stones outside the substructure are in the forefront; 4. The loft pillar and grave 18. from the northeast

A patkóíves szentélyű templom 3,95 m hosszú nyugati bővítése mindkét templomhoz kissé kiugratva csatlakozik (7. kép 4; 8. kép 1). A túlnyomórészt nagy kövekből, lazán rakott alapozás mélysége $-1,40$ m; fal $v = 0,90$ m; a falkorona szintje a D-D metszet vonalában: $-0,45$ m. A periodizáció eldöntése közvetlen bizonyítékok, az építési kort meghatározó leletek vagy rétegek híján csak közvetett módon lehetséges. Az egyenes szentélyzáródású templom északnyugati sarka az alapozásban — belülről nézve — egyöntetű falazás, vagyis ez azt jelenti, hogy a kérdéses bővítés ehhez csatlakozik, tehát későbbi nála. Kívülről nem tudtuk megvizsgálni a falcsatlakozást, mert az ásatás idején még az 1820-ban készült köpenyezés rejtette magában. Ennél a saroknál a toldás alapozása habarcs nélkül, szárazon rakott kövekkel 1,60 m-re szélesedik ki, a kövek közül egy XVI—XVII. századi edénytöredék került elő (ltsz. 74.42.65). A tol-

dalékfal viszonylag késői építésére vall, hogy három sírréteget is átvágott (22—26. sír), a legkésőbbi sírok gödre viszont láthatólag a falhoz igazodik, tehát a bővítés már állt, amikor ezeket a sírokat ásták. Összegyűjtött és másodlagosan eltemetett csontanyagot nem találtunk, tehát nem ossariumról van szó, inkább családi temetkezések céljára szolgáló építményre, ravatalozó-temetőhelyre gondolhatunk. Viszonylag rövid ideig használták, ugyanis a sírokat, akárcsak a patkóíves szentélyű templom belsejében, XVII—XVIII. századi edénytöredékekkel sűrűn kevert földréteg fedte, a legkésőbbi korhatározó leletek XVIII. század elejiek.⁶ A XVII—XVIII. század fordulójánál tovább tehát nem temetkezettek ide. Az 1820-i bontásból származó tégl- és kötörmelékes réteg $-0,60$ m-nél kezdődik. Összefoglalva: a régészeti megfigyelések alapján ezt az épületrészt tarthatjuk az egyenes szentélyzáródású templom (II. periódus) felépülése után

9. kép 1. Középkori vakolattöredék bekarcolt számítással; 2. Árpád-kori tégla

Fig. 9. 1. Medieval plaster-fragment with incised arithmetic; 2. Brick from the Arpadian age

létesült III. periódusnak; amennyiben az alapozásban talált edénytöredéket korhatározónak fogadjuk el, a XVI. század végén vagy a XVII. század első felében épülhetett (13. kép).

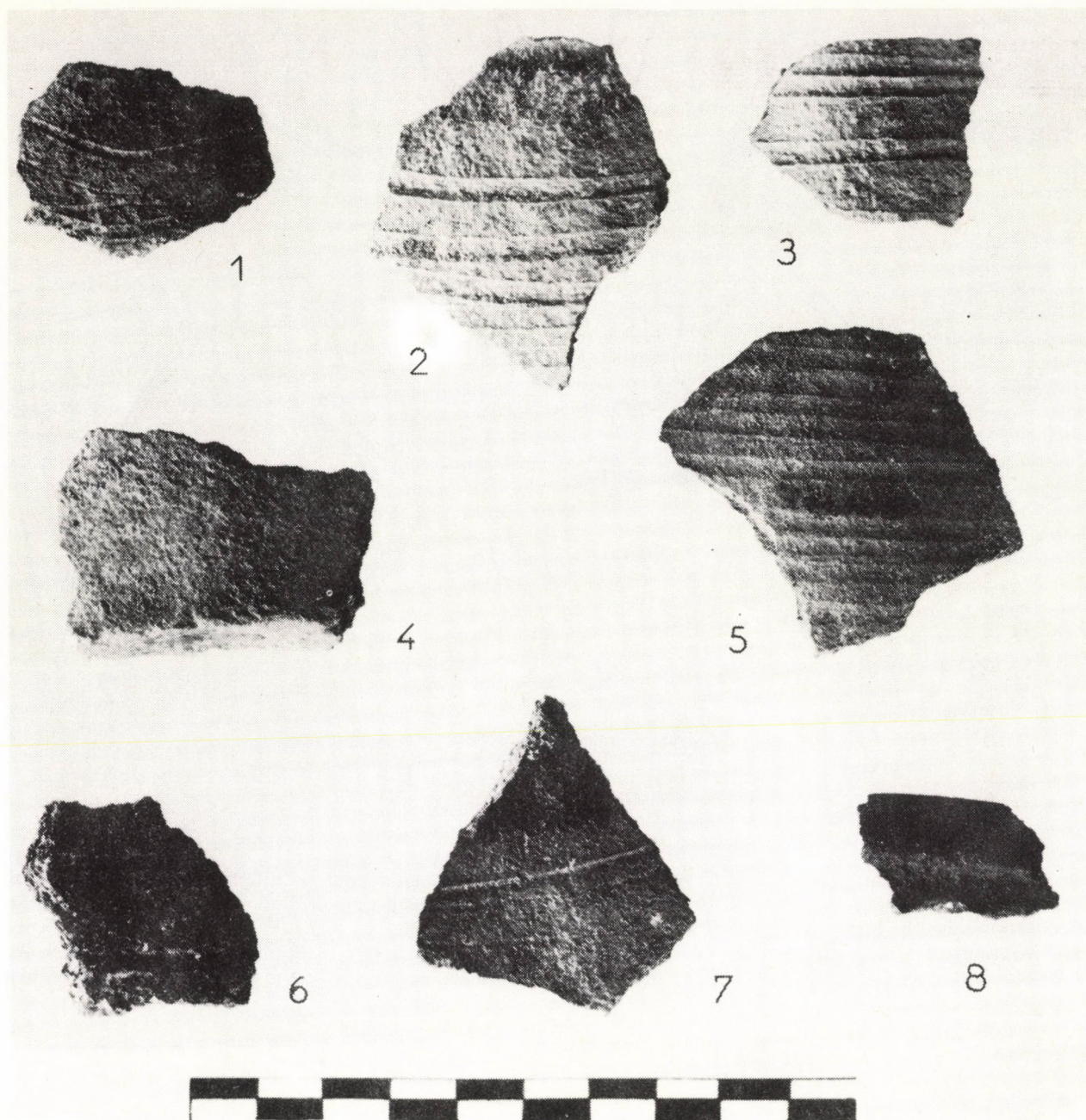
Az egyenes szentélyzáródású templom felépülése és az 1820-ban végzett munkálatok között az épületegyüttes bejáratának helyét a régészeti ásatás nem tudta egyértelműen megállapítani. Említettük, hogy ilyen bejárat az egyenes szentélyzáródású templomon nem volt, következésképpen csak a korábbi épületrészen lehetett. A patkóíves szentély templom alapfalain küszöb nyomát sehol sem találtuk, a XIX. századi bontás teljesen eltüntette. Az épület nyugati falának déli szakaszán a felmenő fal csonkja megmaradt, itt nem lehetett a kapu. A nyugati falon csak a karzattartó pillértől északra, meglehetősen szűk helyen képzelhető el bejárat, vagy az északi fal középső szakaszán. Bejárat nyoma a nyugati bővítményen sem észlelhető, ebbe az épületrészbe tehát csak kelet felől léphettek be.

Lehetségesnek tartjuk, hogy a második periódus felépülésekor a patkóíves szentélyű templom nyugati falára helyezték át a bejáratot (bár itt a pillér miatt szűk, mindössze 1,25 m széles hely állt rendelkezésre), majd miután a nyugati toldás ezt a bejáratot elzárta, a XVI—XVII. század fordulóján a patkóíves szentélyzáródású téglatemplom hajójának északi falán nyitottak új bejáratot. A domb lábától, a patak felől ez az épület megközelítésének természetes iránya. A helyreállítás során a ref. templom északi köpenyfalában megtalálták az eredeti román kori kapu faragott kőkeretének két darabját, ide 1820-ban kerültek a lebontott épületrészből (tehát vagy az északi kapuból vagy a nyugati ajtónyílásból), eredeti helyük azonban a téglatemplom déli kapuja volt (VLADÁR 1978, 146, 12. kép). A középkori gyakorlattól teljesen eltér az északi bejárat, ezért úgy véljük, hogy ezen az oldalon csak 1700 körül létesítettek bejáratot.⁷

Szintek. Egyeztetve az A-A, B-B és C-C metszet (6. kép) adatait, az egyenes szentélyzáródású templom belsejében a rétegek következő sorrendjét, relatív kronológiáját lehetett megállapítani (1. táblázat). A rétegek sorszámja azonos a metszetrajzokon megadott számozással.

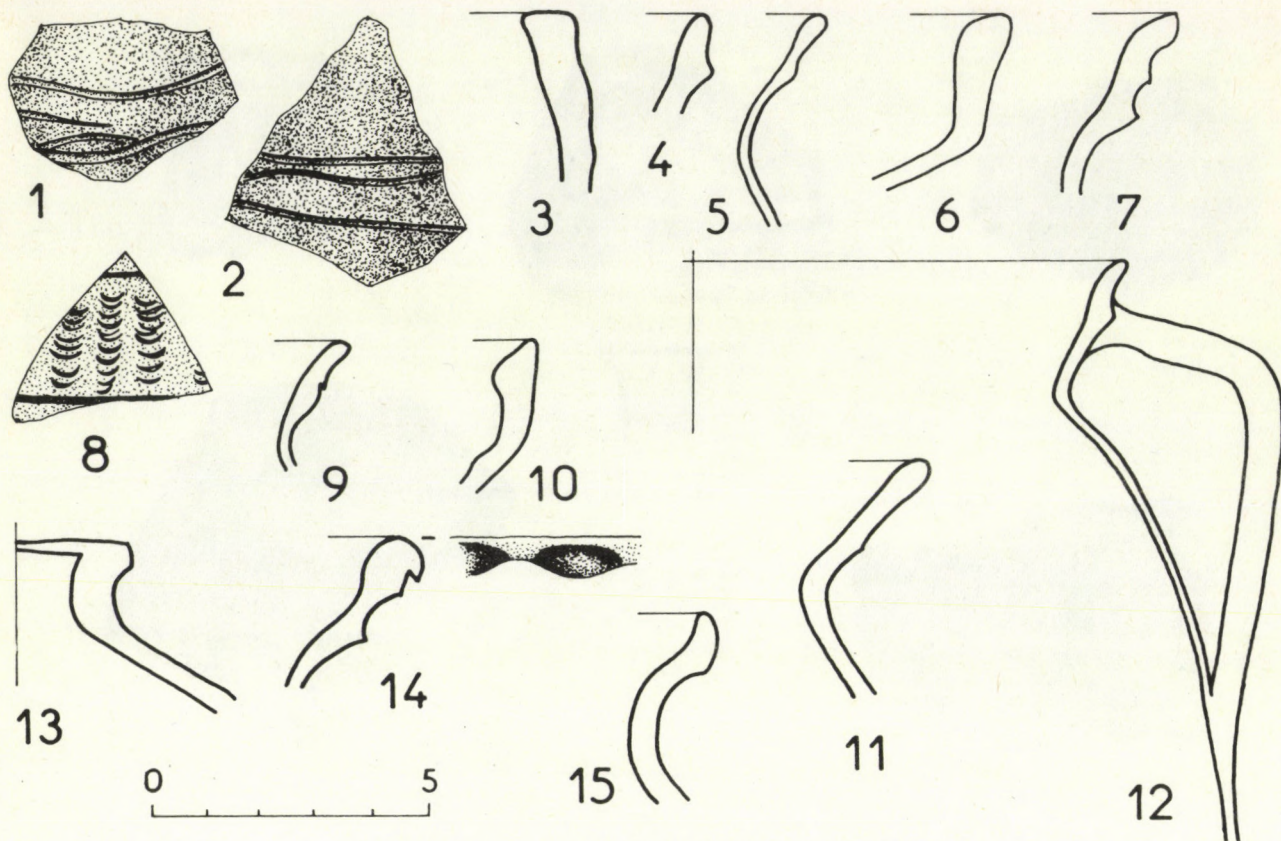
A korhatározó leletek és az ásatási megfigyelések segítségével az alábbiakban megkíséreljük keltezni a rétegeket.

A nyugati fal alapozásának belső falsíkjára tapadva — az alapozási árok kiásása óta bolygatatlan helyzetben — találtuk egy hullámvonalas árkolással díszített Árpád-kori (XII—XIII. századi) edény oldaltöredékét (ltsz. 74.42.3) (10. kép 1; 11. kép 1). Vele egykorú edénytöredék került elő az A-A metszet nyugati részén a 9. rétegben (ltsz. 74.42.5), mégsem tarthatjuk ezt a réteget az egyenes szentélyzáródású templom első padlójának; Árpád-kori cserép a padlószárhoz behordott anyaggal együtt is kerülhetett az épületbe. A 9. réteg alatt levő 10. építési réteg késő középkori (XV—XVI. századi) edénytöredékekkel szolgált (ltsz. 74.42.8), ez a réteg egyúttal több sír (5, 8, 10) fölött is húzódott. A folyamatos temetkezések tehát itt is eltüntették az eredeti padlószintet, annak mélységére csak a templomtól délre a 4. kutatóárokban feltárt külső rétegekből tudunk következtetni (B-B metszet déli szakasza) (6. kép). A rétegződés itt szerencsés módon bolygatatlanul megmaradt, a metszetből három építési réteg, három külső járószint olvasható le, mindegyik világosan az egyenes szentélyzáródású templommal kapcsolatos munkákra vonatkozik. A templom építését durva kötörmelékkal kevert kavicsos réteg jelzi, közvetlenül a szűz talajon (21. réteg, $m = -0,30$ m). A következő külső építési réteg (20.) vagy a 10. vagy a 8. belső építési réteggel lehet egyidős, mélysége ($-0,15$ m) szerint korban valamivel közelebb áll az első építkezéshez, mint a XIX. századi nagy átalakításhoz. Ez utóbbiról tanúskodik a 17. réteg, a mai felszín alatt 20—25 cm-re ($+0,05$

10. kép Edénytöredékek. 1. A Ny-i fal alapozási árkából (XII—XIII. sz.);
2—5. A 18. sír földjéből (XIII—XIV. sz.); 6—8. A ref. templomtól D-re,
felszíni gyűjtés (XII—XIII. sz.)

Fig. 10. Vessel fragments. 1. From the substructure trench of the western wall
(XIIth—XIIIth century); 2—5. From the soil of grave 18. (XIIIth—XIVth century);
6—8. Surface collection, south of the Calvinist church (XIIth—XIIIth century)

11. kép Edénytöredékek a feltárásból: 1—4. Árpád-kor;
5—14. XVII—XVIII. sz.; 15. XVI—XVII. sz.
Fig. 11. Vessel fragments from the excavation: 1—4. Arpadian age;
5—14. XVIIth—XVIIIth century; 15. XVIth—XVIIth century

m). A 4. kutatóárokban megfigyelhető volt a középkori talajfelszín egyenlőtlensége is, ezzel számolva az a benyomásunk, hogy az egyenes szentélyzáródású templom eredeti padlószintje $-0,40$ és $-0,45$ m között volt, tehát mindössze néhány cm-rel a

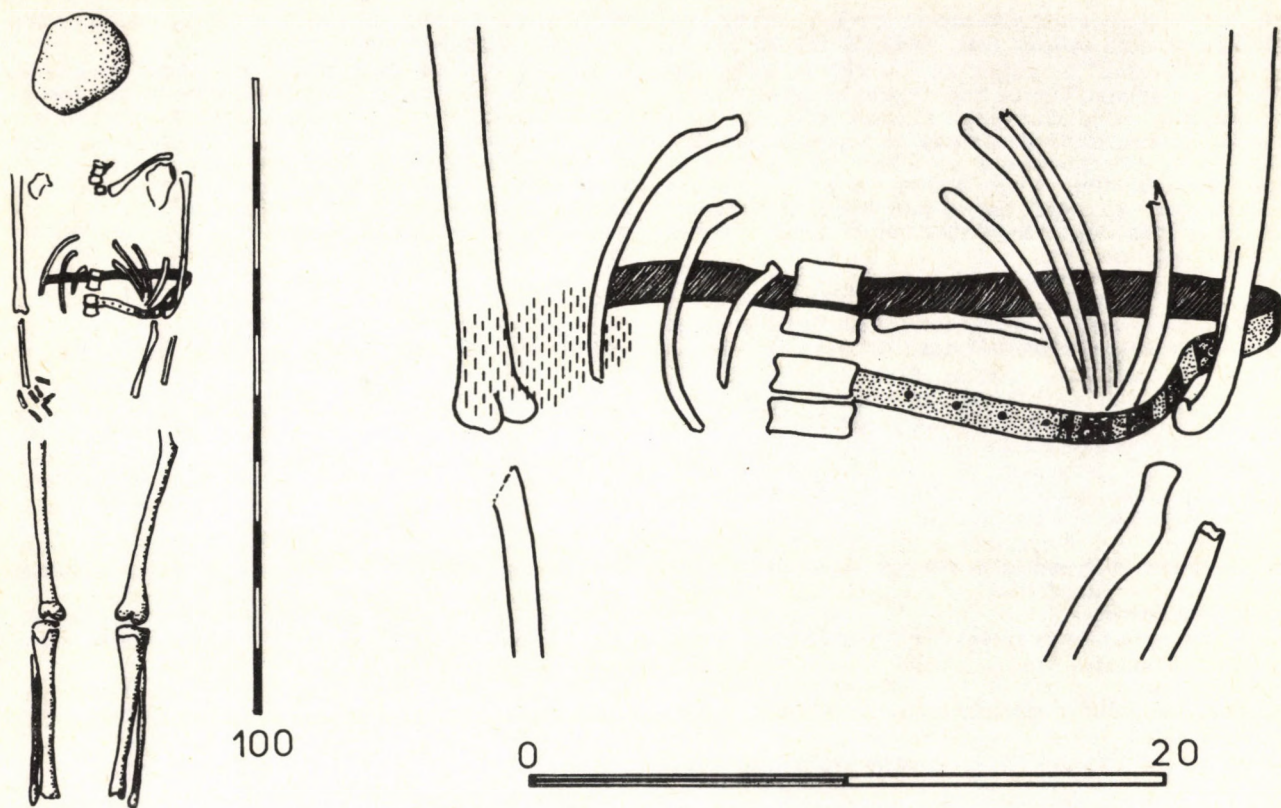
patkóíves szentélyű templom járószintje fölött, illetve a templombelsőben megmaradt legkorábbi építési szint (10.) alatt.

A 10. réteg egy kisebb késő középkori renoválás emlékét őrzi. A 8. réteg már jelentősebb munkákról

1. táblázat

RÉTEGEK (SZINTEK)	METSZETEK (mélység m-ben)					
	A-A		B-B		C-C	
	Ny-i vége	C-C vonala	K-i vége		É-i ajtónyílás	D-i fele
1. Homokba ágyazott téglapadló	+0,35	+0,23	$\pm 0,00$	+0,27	+0,23	—
2—3. 1820-i bontási, ill. építési réteg	+0,25	+0,10	—	+0,17	$\pm 0,00$	+0,05
4. Szürkésbarna agyagpadló (1820 előtt)	+0,07	+0,05	-0,10	+0,12	-0,02	-0,05
5. Kőporos építési réteg (XVIII. sz.)	—	—	-0,20	—	-0,05	—
6. Világosbarna agyagpadló (XVIII. sz.)	+0,05	-0,05	-0,15*	$\pm 0,00$	-0,07	-0,05
7. Sárgás-vörösbarna agyagpadló (XVII—XVIII. sz.)	$\pm 0,00$	-0,10	-0,20	-0,10	-0,20	-0,10
8. Habarcsos-kőporos építési réteg (XVII. sz.)	-0,15	-0,25	-0,25	-0,20	-0,35	-0,25
9. Sárgás-vörösbarna agyagpadló (XVI—XVII. sz.)	-0,20	—	—	-0,25	—	—
10. Kőporos építési réteg (XV—XVI. sz.)	-0,25	—	—	-0,40	—	—
12. Égett réteg	—	-0,45	—	—	—	—
		-0,55				

* alatta kőporos csík

12. kép Rakacaszend-Ref. templom, 2. sír és részletrajza
Fig. 12. Rakacaszend-Calvinist church, grave 2. and its detail-drawing

tanúskodik. Csaknem mindenütt zárja a temetkezéseket, korára vonatkozólag pedig támpontot jelent, hogy alatta XVI—XVII. századi kerámia (Itsz. 74.42.10—15), fölötte pedig a földpadlóból XVII—XVIII. századi edénytöredékek (Itsz. 74.42.21—25) kerültek elő, illetve Mária Terézia 1763-ban vert rézdenárja (Itsz. 74.42.4) (11. kép 5—8; 11—12). Ezt a réteget tehát a XVII. századra keltezhetjük, és minden bizonnyal a protestánsok által végzett első nagyobb munkát jelzi, melynek során 1657-ben a famennyezet is készült.

Az agyagpadlót kétszer is megújították, mielőtt újabb munkához fogtak volna az épületen, azonban az erről tanúskodó 5. építési réteg csak két helyen, a kapu közelében és a szentélyben jelentkezik. Lehetséges, hogy a kapu átalakításáról, valamint a középkori oltáralap kiszélesítéséről van szó. A kapu küszöbszintje eredetileg 40 cm-rel, mintegy két lépcsőfokkal volt magasabban, mint a patkóíves szentélyű templom padozata, de a járósíntek fokozatos emelkedése folytán a szintkülönbség lassanként eltűnt, az 5. építési réteg és a XIX. század elejéig használatos 4. agyagpadló már egy szinten volt a küszöbvel. A kapu északi oldalán észlelt XIX. századi beásás feltehetőleg azt célozta, hogy a küszöbkövet vagy lépcsőt eltávolítsák.

A feltárt sírok leírása

A mai templom belsejében és a patkóíves szentélyű templom területén a középkori temető 28 sírját tártuk fel, ezek közül azok a sírok, amelyeket az egyenes szentélyzáródású templom nyugati fala, illetőleg a téglatemplom nyugati toldásának fala átvágott, eredetileg külső sírok voltak. A csontvázleletek antropológiai feldolgozását, a nem- és életkormeghatározást Papp Ildikó antropológus végezte.

1. sír. Férfi, Ad. Bolygatatlan. $M = -1,02$ m. Ny—K 248° . A váz $h = 160$ cm. A bal alkar a medencében, a jobb alkar nyújtva. A sír feltárásakor a koponyától 20 cm-re délre, a sír mélységében egy XV. századi lengyel féllapú denárt találtunk (Itsz. 74.42.69) (15. kép 4). Bár a sírgödör szélét itt nem lehetett észlelni, valószínű, hogy a sír földjében volt, és így az eltemetés *terminus post quem*-jét jelenti.

2. sír (12. kép). Gyermekek, Inf. II. Bolygatatlan. $M = -1,0$ m. Ny—K 253° . A váz $h = 128$ cm. Alkarok nyújtva. A váz állapota rossz, a medencék elporladtak. Az állkapocs és a lábcsontok a feltáráskor mozdultak ki. **Mellékletek:** 1. *Veretes bőröv* maradványai a felkarok alsó végének vonalában. Az öv hátsó része és baloldali első része in situ maradt meg, jobboldali első része a feltárás során kimozdult. Az övet négyzetes, préselt bronzveretek borították, ezek közül 19 db töredékesen megmaradt, a többi szétmállott; a bőrszija igen jó állapotban maradt meg (Itsz. 74.42.71.1—2) (15. kép 2—3; 8—9). 2. *Bronz lánc* az öv jobboldali első részén, a sír bontásakor kimozdult; pontos helyét a jobb felkarcsont

alsó végén megmaradt zöld rozsdá árulja el. Az öv özsze-
szakcsolására szolgált (ltsz. 74.42.70) (15. kép 1; 7).

3. sír. Nő, Mat. Bolygatott. $M = -0,87$ m. DNy—ÉK
245°. A sír nyugati végét a koponyával az egyenes szent-
élyzáródású templom nyugati falának építéskor vág-
ták le, tehát ez a temetkezés még az I. periódushoz tar-
tozik. A lábszárcsontokat a későbbi 4. sír vágta le. A
jobb alkar nyújtva a váz mellett, a bal karcsontok
hiányoznak. Lehetséges, hogy a jobb karcsontok mellett
15 cm-re másodlagos helyzetben fekvő koponya ehhez
a sírhoz tartozott (3/a).

4. sír. Nő, Ad. Bolygatott. $M = -0,98$ m. Ny—K 250°.
A váz $h = 160$ cm. A bal alkar nyújtva, a jobb kar-
csontok hiányoznak, a sírnak ezt az oldalát feltehetőleg
az 1. sír ásásakor bolygatták meg.

5. sír. Nő, Mat. Bolygatatlan. $M = -1,01$ m. DNy—
ÉK 240°. A váz $h = 158$ cm. Az alkarok enyhén be-
hajlítva a medencében fekszenek. A sír fölött húzódott
a XV—XVI. századra keltezett 10. réteg (B-B metszet).

6. sír. Nő, Ad. Bolygatott. $M = -0,92$ m. Ny—K 248°.
A váz felső része maradt meg deréktájig, 45 cm hosszan.
A váz alsó részét a 7. sír vágta le.

7. sír. Férfi, Ad. Bolygatatlan. Ny—K 256°. A váz h
(a combcsont alsó végéig) = 130 cm. A sír keleti vége
a lábszárcsontokkal feltáratlan maradt. A 6. sírnél ké-
sőbbi temetkezés.

8. sír. Férfi, Ad.-Mat. Bolygatott. $M = -0,99$ m. Ny—
K 262°. Az egyenes szentélyzáródású templom nyugati
falának építéskor vágták le a sír nyugati végét a
koponyával. Későbbi sírgödör pusztította el a sír keleti

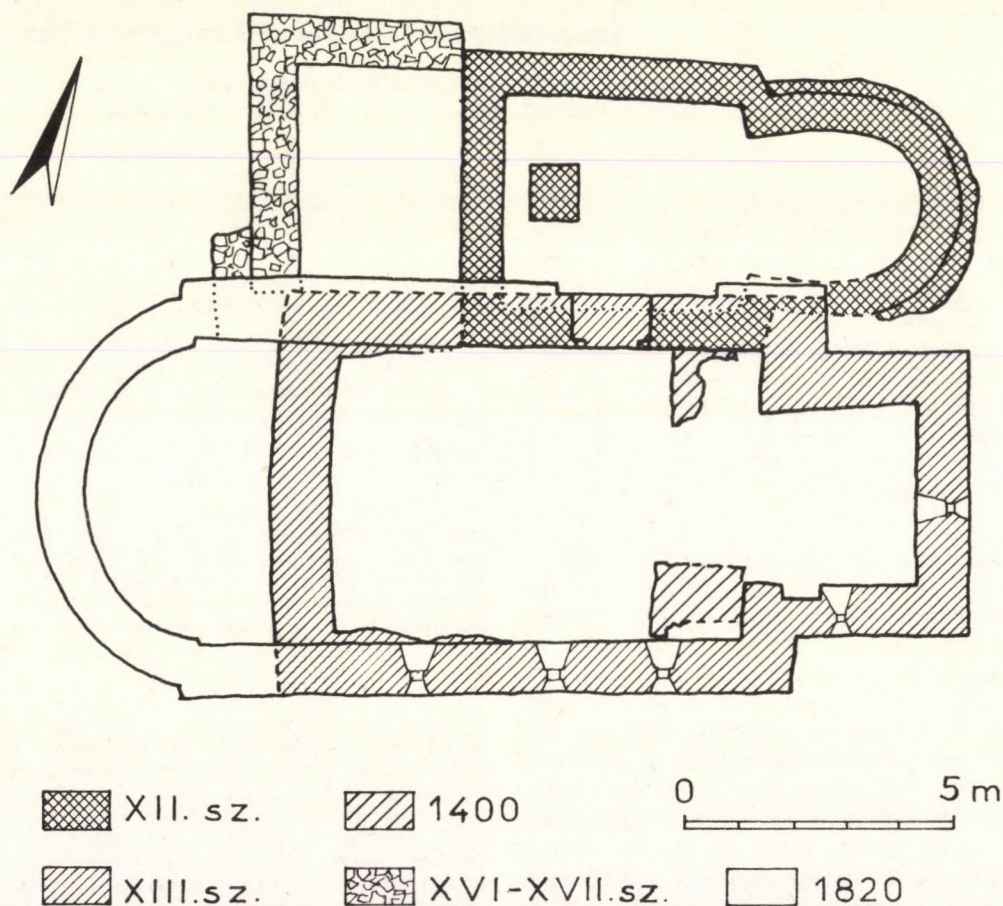
végét. A váz megmaradt részének hossza a jobb comb-
csont alsó végéig 105 cm.

9. sír. Nő (?), Ad. Bolygatott. $M = -0,89$ m. Ny—K
250°. A váz felső részéből egy mindössze 40 cm hosszú
részlet maradt meg a koponya nélkül. A koponya he-
lyén levő lábcsontok arra engednek következtetni, hogy
a sír fejevét egy későbbi sír vágta le, ez utóbbit vi-
szint a II. periódus nyugati falának építéskor pusztí-
tották el. Lehetséges, hogy ehhez a teljes egészében el-
pusztult, számozatlan sírhoz tartoztak azok a vázcsont-
ok (alsó állkapocs, felkarcsont, alsó végtag csontok),
amelyek a fal mellett, a 8. és a 9. sír között, $-0,75$ —
 $0,85$ m-es mélységben kerültek elő, de egyik sírhoz sem
tartozhattak: *szórvány I. Férfi, Mat.*

10. sír. Férfi, Mat. Bolygatott. $M = -1,03$ m. Ny—K
253°. A váz h (a combcsontok alsó végéig) = 122 cm.
A bal karcsontokat a későbbi 11. sír vághatta le, a sír
keleti vége is bolygatásnak esett áldozatul. A csontváz
fölötti rétegben 2 db *koporsószőg* került elő. A IV.
szelvényben, a sír lábvégeének helyén, a sírral azonos
mélységben egy üvegpaszta betétes *gyűrűt* találtunk
(ltsz. 74.42.9) (15. kép 6; 10). A sír korábbi a XV—XVI.
századra keltezhető 10. rétegnél.

11. sír. Férfi, Mat. Bolygatott. $M = -1,12$ m. Ny—K
248°. A váz $h = 160$ cm. A sír keleti végét baloldalt
egy újkori beásás bolygatta meg. A sír későbbi a 10.
sírnél, korábbi a XVII. századra keltezhető 8. rétegnél.
A sír nyugati felében, a váz jobboldalán *koporsószőg*
került elő.

12. sír. Nő, Ad. Bolygatott. $M = -1,09$ m. Ny—K 250°.
A váz felső része csak mintegy 60 cm hosszan maradt

13. kép A rakacaszendi ref. templom építési korai
Fig. 13. Building periods of the Calvinist church at Rakacaszend

meg, a sír keleti felét egy újkori gödör pusztította el.
13. sír. Nő, Ad. Bolygatott. $M = -1,13$ m. Elpusztult sír. A koponya összetörve, mellette kelet felé a jobb felkarcsont másodlagos helyzetben.

14. sír. Férfi, Mat. Bolygatott. $M = -1,11$ m. Ny—K A váz felső része 55 cm hosszan maradt meg, de a jobb karcsontok hiányoznak. A sír keleti fele teljes egészében elpusztult.

15. sír. Férfi, Ad. Bolygatott. $M = -1,05$ m. Ny—K 256°. A sír keleti vége feltáratlan maradt.

16. sír. Gyermekek, Inf. II. Bolygatatlan. $M = -0,80$ m. Ny—K 248°. A váz $h = 104$ cm. A sír jobboldalán, a váztól kb. 15 cm-re koporsódeszka maradványai kerültek elő. A deszka töredékein megfigyelhető, hogy a koporsót sűrűn egymás mellé egy sorban levert gömbölyű rézfejű vasszögek díszítették; a szögek egymástól való távolsága 0,1—0,6 cm. 9 db szög maradt meg (ltsz. 74.42.74), fej átm = 1 cm (16. kép 2). Az egyik töredéken a veretsor L alakban befordul. A sír fölötti földrétegben I. Mátyás denárja (CNH II. 232. K-p) került elő másodlagos helyzetben (ltsz. 74.42.68). — A sír korábbi a XVII. századra keltezhető 8. rétegnek, betöltésében a koporsó fölött egy sötétszürke besimított edény oldaltöredéke került elő (ltsz. 74.42.75), ennek alapján a sírt a XVI. század közepe és a XVII. század közepe közé keltezzük.

17. sír. Férfi, Ad-Mat. Bolygatott. $M = -1,08$ m. Ny—K. A sír nyugati felét a 8. sír vágta le, az in situ maradt alsó végtag csontok $h = 90$ cm.

18. sír. Nő, Ad. Bolygatott. $M = -1,08$ m. Ny—K 253°. A váz $h = 140$ cm. Csak a koponya és a lábszárcsontok feküdtek eredeti helyükön, a sír középső részét későbbi bolygatás pusztította el. A patkóíves szentélyű templom nyugati falán belül, a pilléralapozás mellett északra kiemelt helyen feküdt a sír. A nyugati fal alapozása a koponya mellett kétoldalt fülkeszerűen kigugrik. Az erősen megemelt koponya meszes-köves, sárga színű rétegben nyugszik. A sír töltelékföldjében XIII—XIV. századi, szemcsés anyagú, sűrű árkolással díszített rózsaszín kerámia töredékei kerültek elő (ltsz. 74.42.76—77, 10. kép 2—5).

19. sír. Nő, Mat. Bolygatott. $M = -1,24$ m. DNy—ÉK 242°. A váz $h = 157$ cm. A váz középső szakaszát baloldalt a 21. sír pusztította el. A jobb karcsontok helyén cölöplyuk volt. *Melléklet: 1. 2 db koporsószőg a jobb lábszárcsontok mellett, hegyével ferdén a váz felé* (ltsz. 74.42.78, 16. kép 3—4).

20. sír. Nő, Ad. Bolygatott. $M = -1,18$ m. Ny—K 250°. A váz h (koponya nélkül) = 137 cm. Bal alkar enyhén behajlítva a medencében. A koponyát és a jobb alkarcsontokat a 20/a. sír pusztította el.

20/a. sír. Gyermekek, Inf. I. Bolygatott. $M = -1,13$ m. Ny—K 258°. A váz h (a combcsontok alsó végéig) = 73 cm. A váz felső részét rágszáló állat bolygatta meg; a lábszárcsontok hiányoznak. Későbbi a 20. sírnál.

21. sír. Gyermekek, Inf. II. Bolygatott. $M = -1,22$ m. Ny—K 255°. A váz $h =$ kb. 100 cm. A sír jobboldalát a medencénél későbbi beásás bolygatta meg. *Melléklet: 1. Textilszalag maradványa a koponya alatt* (ltsz. 74.42.79), $h = 5$ cm; $sz = 0,6$ cm (16. kép 1). — A sír későbbi a 19., 24. és 25. sírnál.

22. sír. Nő (?), Mat. Bolygatott. $M = -1,18$ m. Ny—K. A sír nyugati felét a patkóíves szentélyű templom nyugati bővítmenyének építéskor pusztították el, keleti végét a 21. sír vágta le, csak a gerincoszlop alsó szakasza, néhány borda és a medence foszlányai maradtak eredeti helyzetben. Későbbi a 24. sírnál.

23. sír. Gyermekek, Inf. II. Bolygatott. $M = -1,17$ m. Ny—K 276°. A sír nyugati felét a patkóíves szentélyű templom nyugati bővítmenyének építéskor pusztították el, a vázból csak a medencék és az alsó végtag csontjai maradtak eredeti helyzetben ($h = 60$ cm).

24. sír. Férfi, Ad.-Mat. Bolygatott. $M = -1,20$ m. Nyugati felét a 22., kelet felét a 21. sír bolygatta meg, csak

a lábszárcsontok maradtak eredeti helyzetben.

25. sír. Nő, Ad. Bolygatott. $M = -1,25$ m. Ny—K 256°. A sír nyugati felét a patkóíves szentélyű templom bővítmenyének építéskor pusztították el, keleti végét a 21. sír vágta le, csak a váz középső szakasza a felkarcsontok alsó végétől a jobb combcsont alsó végéig maradt eredeti helyzetben.

26. sír. Férfi, Ad. Bolygatott. $M = -1,18$ m. Ny—K 266°. A sír nyugati felét a patkóíves szentélyű templom nyugati toldásának építéskor pusztították el, keleti végét a 20. sír vágta le, csak a medencék és a combcsontok maradtak eredeti helyzetben.

27. sír. Gyermekek, Inf. II. Bolygatott. $M = 1,08$ m. DNy—ÉK 240°. A későbbi beásás által elpusztított sírből csak alsó végtag csontok maradtak meg.

A templom építéstörténete

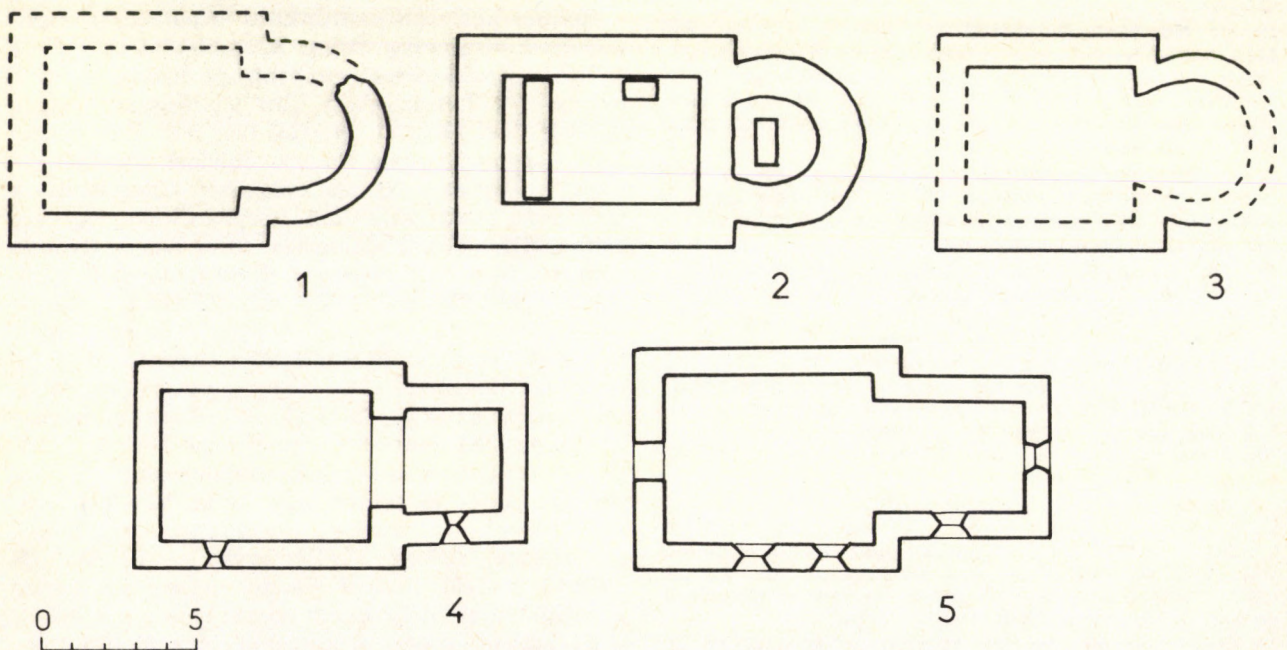
Az épület egyes periódusainak keltezésénél célszerű az egyenes szentélyzáródású templomból kiindulni, amelyet alaprajza és egyes korhatározó részletei (késő román ablakok, kora gótikus falfestmények) alapján már a kutatások kezdetén nagy valószínűséggel lehetett a XIII. század második felére keltezni. Ennek a periódusnak a nyugati fala a korábbi templom körül létesült temető több sírját átvágta (3, 8, 9. sír), s ha figyelembe vesszük, hogy ezek közül a 8. sír már a második sírréteget képviseli az első sírrétegbe tartozó 17. sír fölött, arra a következtetésre jutunk, hogy a két templom építése között több nemzedékre becsülhető, viszonylag hosszú idő telt el. Ilyen megfontolások alapján feltételezhetjük, hogy a középkori Szend első temploma a XIII. századnál korábban, valamikor a XII. század folyamán épült.

Román kori építészetünkben a patkóíves szentélytípus viszonylag ritka. A szakirodalom eleinte jellegzetes késő román alaprajzi formának tartotta, amely a XIII. században tűnt fel Magyarországon (GEREVICH 1938, 31; NAGY 1958, 546, 559). Valter Ilona figyelt fel arra, hogy a Felvidék nyugati részén, a Vág és a Nyitra völgyében kimutatható a patkóíves szentélyű falusi templomoknál egy korábbi, XII. századi csoportja, és az Ácson (Komárom m.) feltárt I. periódust ehhez a csoporthoz sorolta (VALTER 1963, 286—288). Véleménye szerint az ország más részein később jelent meg ez a típus. Horváth Ferenc az újabb ásatási eredményekre hivatkozva megállapította, hogy a patkóalakú szentélyzáródás az eddig feltételezett időpontnál korábban, már a XI. században megjelenik Magyarországon, a félköríves szentélyű templomokkal egyidőben (pl. Zirc), és felveti egy korai, XI—XII. századi dél-alföldi csoport meglétének lehetőségét (Pusztaszer, Szőreg, Gellértegyháza) (HORVÁTH 1978, 118—120). Parádi Nándor véleménye szerint a patkóíves szentély korai román emlékeink között a XI. század közepén a körtemplomoknál tűnik fel, ezek többsége ilyen szentéllyel épült (ez alighanem természetesen következik alaprajzuk szerkesztésének módjából). Később a hosszajós templomoknál és a rotundáknál egyaránt előfordul az egész román koron keresztül. Ezen alaprajzi típust úgy határozza

meg, hogy a szentély rendszerint csak belül patkóíves, kívül félköríves, ezért a kutatás esetenként meglehetősen bizonytalan az egyes emlékek meghatározásában és besorolásában. A Sümeg melletti Sarvalyon feltárt templom I. román kori periódusát ehhez a típushoz sorolja, párhuzamait (Zirc, Balatonakali-Sággpuszta, Kéttornyúlak) a vidék Árpád-kori építészetében sikerült kimutatnia (HOLL—PARÁDI 1982, 20—22). Az újabb kutatási eredmények ismeretében tehát valószínűnek tarthatjuk a patkóíves szentélyű alaprajzi típus korai, XI. századi megjelenését. A rakacaszendi első templom nyújtott patkóíves szentélyével a típus ritkábban előforduló válfajához tartozik. Analógiaként említhetjük a Léva melletti Barátka (Bratka, Csehszlovákia) templomának I. periódusát, melyet a XII. század első felére kelteznek (HABOVŠTIAK 1963, 434, 446, 449., 7, 10, 19—20. kép; TOMASZEWSKI 1974, 284—285) (14. kép 2) és az ácsi református templom I. periódusát (VALTER 1963, 288, 4. kép)⁸ (14. kép 1); A rotundák közül a kishánai vár (Heves m.) XI. századi körtemplomának volt hasonló szentélye, amely a közölt alaprajz és fénykép szerint az ásató leírásával ellentétben inkább tekinthető nyújtott patkóívesnek, mint nyújtott félkörívesnek (PÁMER 1970, 300, 385—386. kép; GERVERS-MOLNÁR 1972, 34, 16. kép).

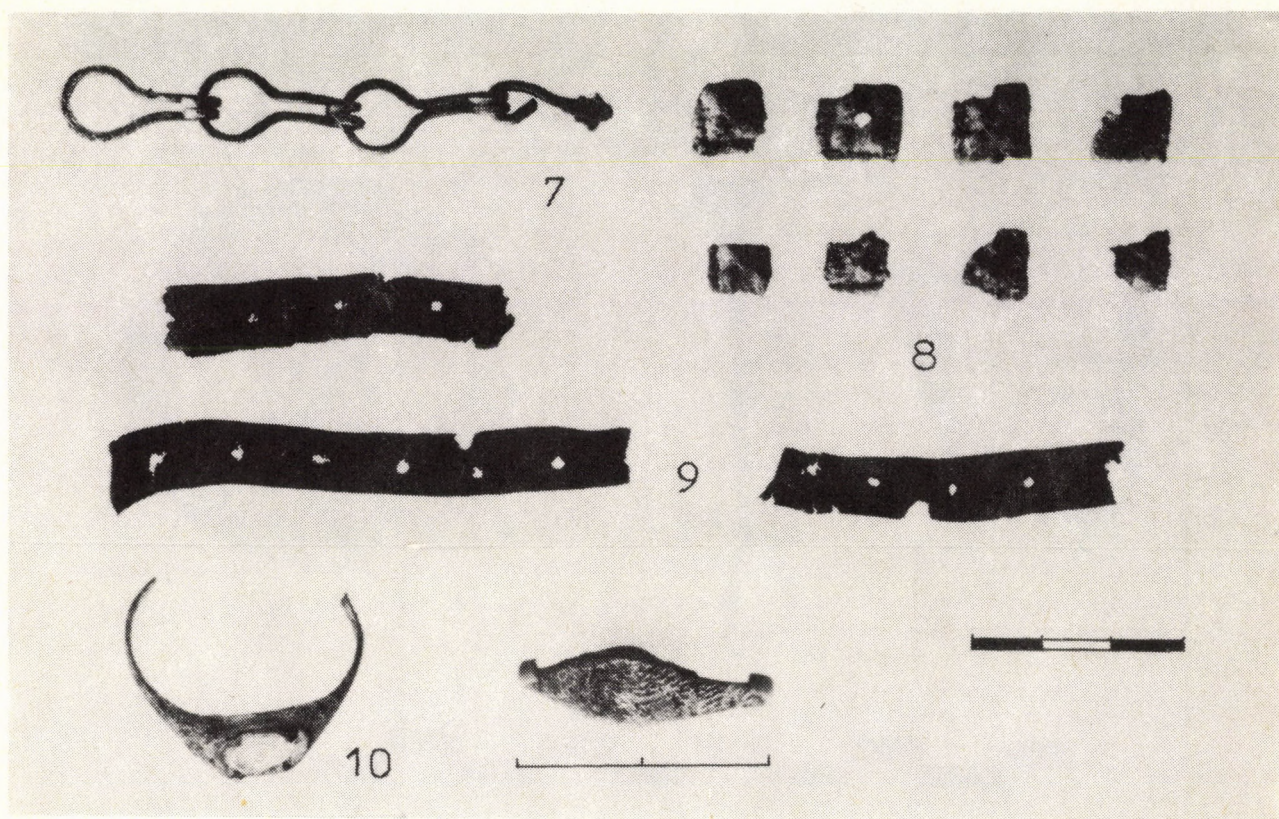
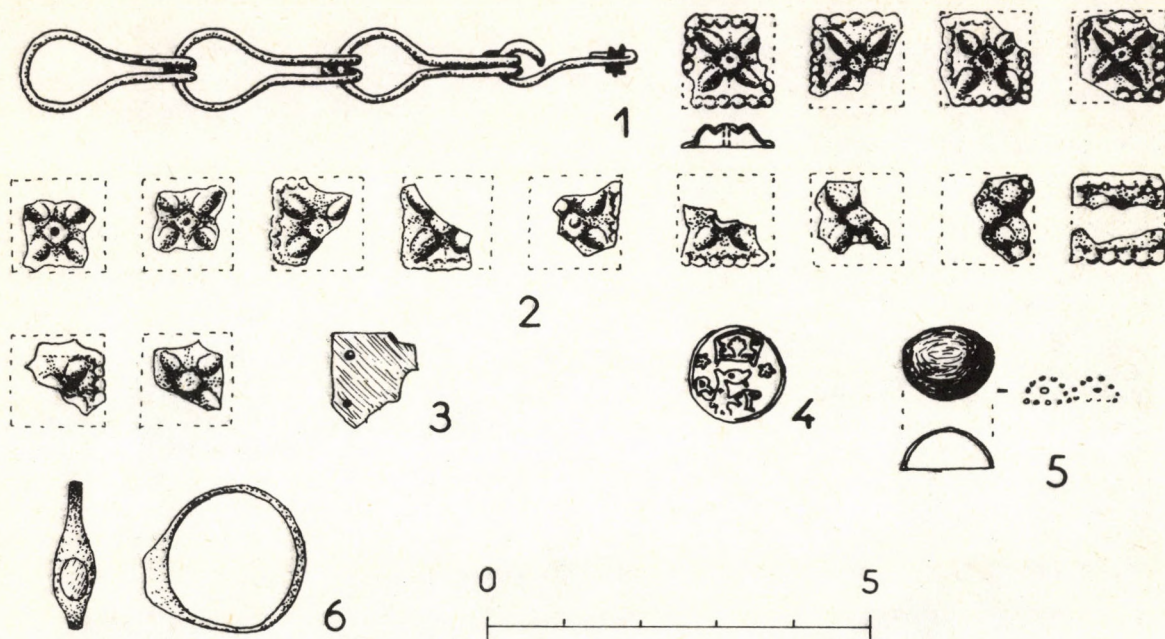
A rakacaszendi templom építészettörténeti helyének meghatározásához egyéb alaprajzi jellegzetes-

segeit is figyelembe kell vennünk, mégpedig az épület méreteit, arányait és nyugati karzatát. Valter I. megfigyelése szerint a Felvidéken és a hozzá kapcsolódó területen a patkóíves szentélyű templomok korai (XII. századi) csoportjára a négyzetes vagy ahhoz közel álló arányú hajó jellemző, s ugyancsak a korai típus jellegzetessége, hogy a szentély általában diadalív nélkül csatlakozik a hajóhoz (VALTER 1963, 286—288, 7. kép). Ezen ismérvek alapján a már említett barátкаи és ácsi templomon kívül a következő egyhajós, patkóíves szentélyű templomok jelentik a rakacaszendi I. periódus legközelebbi párhuzamait: Szalakuz (Podhorany-Sokolníky, Csehszlovákia) (HABOVŠTIAK 1966; TOMASZEWSKI 1974, 282, 122. kép)⁹. A patkóíves szentélyű templomok listáján Valter I.-nál (VALTER 1963, 286, 7. kép) több olyan épület is szerepel, amelyet — legalábbis az eredeti publikációkban közölt alaprajzuk szerint — magunk inkább félköríves szentélyzáródásúnak tartunk. Ezek közül kététségkívül négyzeteshez közeli hajójú a zobordarászi (Dražovce, Csehszlovákia) Szent Mihály-templom (MENCL 1937, 126; KRASKOVSKÁ 1961, 161, 175; TOMASZEWSKI 1974, 279, 117. kép), az apátkolosi (Klíž-Hradište, Csehszlovákia) Szent Mihály-templom (MENCL 1937, 128; TOMASZEWSKI 1974, 283—284, 124. kép), Nyitra-Párovce Szent István-temploma (MENCL 1937, 137), valamint a tótdíósi (Orešany, Csehszlovákia) Szent Kereszt-

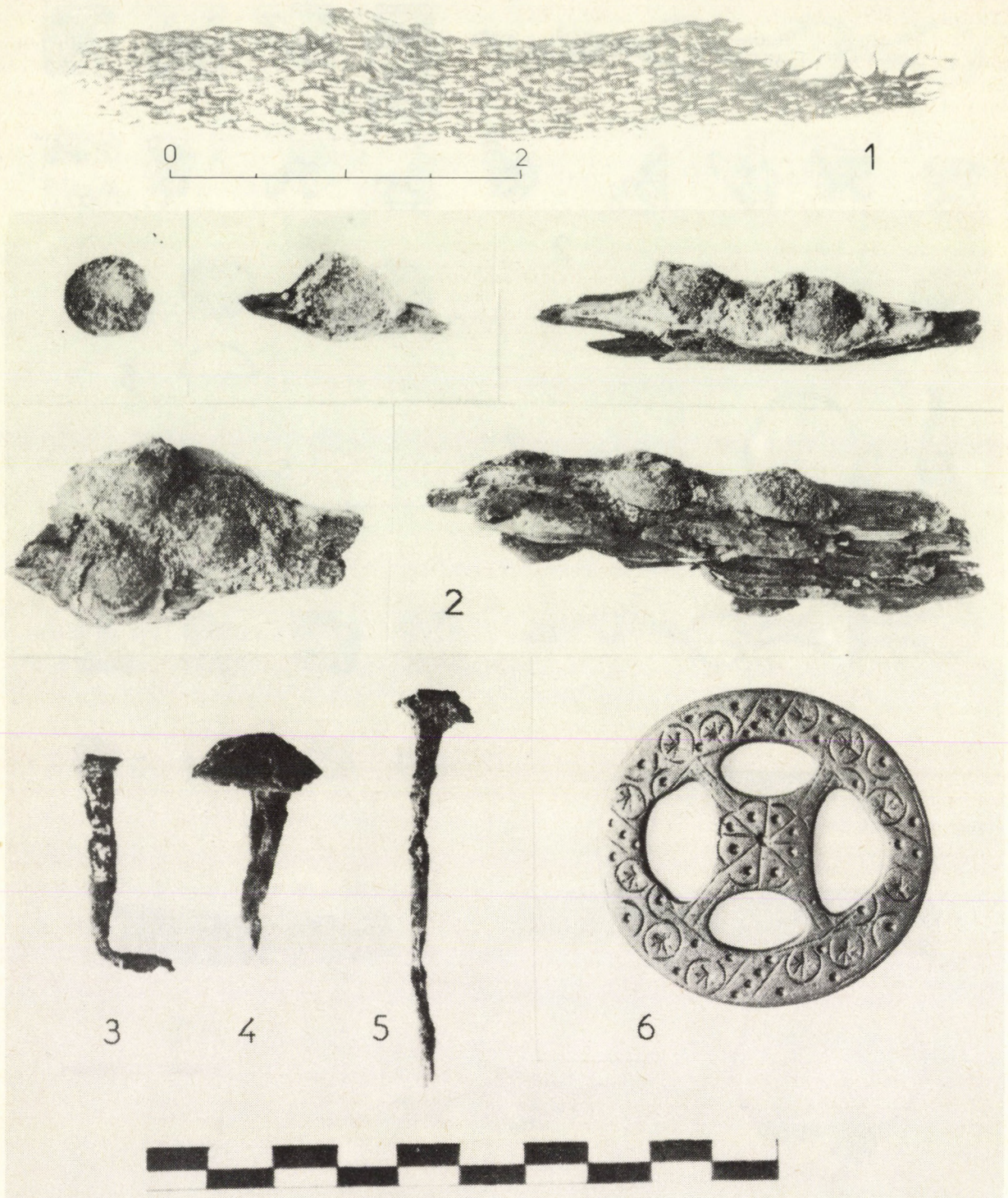
14. kép Patkóíves szentélyű és egyenes szentélyzáródású román kori falusi templomok: 1. Ács, I. periódus; 2. Barátka, I. periódus; 3. Szőreg, I. periódus; 4. Ragály; 5. Ujabod

Fig. 14. Romanesque village churches with horse-shoe arched chancel and square ended chancel: 1. Ács, period I.; 2. Barátka, period I.; 3. Szőreg, period I.; 4. Ragály; 5. Ujabod

15. kép Sírleletek: 1, 7. A 2. sír pártáövének kapcsolólánca; 2, 8. Négyzetes-rozettás övveretek; 3. Bronzlemezke a 2. sír övéről; 4. XV. sz.-i lengyel denár az 1. sírből; 5. Bronz pitykegomb (szórvány a II. szelvényből); 6, 10. Gyűrű a 10. sír földjében; 9. A 2. sír övének bőrrmaradványai

Fig. 15. Grave goods: 1, 7. Fastening chain of a belt from grave 2.; 2, 8. Square rosetted mounts; 3. Bronze lamella from the belt of grave 2.; 4. XVth century Polish denar from grave 1.; 5. Bronze button stray find from block II.); 6, 10. Ring in the soil of grave 10.; 9. Leather remains of the belt from grave 2.

16. kép Leletek a rakacaszendi ref. templomból: 1. Textilszalag a 21. sírból; 2. Koporsóveretek a 16. sírből; 3—5. Koporsószőgek; 6. Bronz szíjelosztó korong XVII—XVIII. sz.-i rétegből

Fig. 16. Finds from the Rakacaszend Calvinist church: 1. Textile ribbon from grave 21.; 2. Coffin boltheads from grave 16.; 3—5. Coffin-nails; 6. Bronze strap distributor disk from layer of the XVIIth—XVIIIth century

templom (MENCL 1937, 164; TOMASZEWSKI 1974, 298) — ez utóbbi diadalívvel épült. Félköríves szentélyű középkori templomaink közül a hajó méreteit és arányait tekintve ide sorolható még többek között a pomínóci (Pominovce, Csehszlovákia) Keresztelő Szent János-templom és az ebedi templom (MENCL 1937, 129—131, 139, 14. és 20. kép). Úgy tűnik, a korai dél-alföldi emlékekre szintén jellemző a közel négyzetes hajó és a diadalív hiánya (Gellért-egyháza, Szőreg) (HORVÁTH 1978, 119—121, 19. kép) (14. kép 3).¹⁰

Az eddig áttekintett emlékek többsége a XII. századra keltezhető, a jelenleg későbbinek tartott templomok (Tótdiós) XIII. századi építésére sincs kizárólagos bizonyíték. Az analógiaként említett épületek közül viszont több feltehetőleg már állt a XI. század végén (Szalakuz, Zobordarázs, Gellért-egyháza, Szőreg). Ennek az alaprajzi formának viszonylag korai keltezését az is alátámasztja, hogy több román kori peridus esetén a vizsgált típus mindig az első periódust képviseli.¹¹

Nézzük meg, milyen tanulságokkal szolgál a nyugati karzat megléte a rakacaszendi első templom elhelyezéséhez román kori építészetünkben. Az egyhajós falusi templomoknál Entz Géza véleménye szerint a nemzeti monostorok hatására jelent meg a nyugati karzat, néha a monostortemplomokhoz hasonlóan homlokzati toronypárral, a sajátosan magyar fejlődés azonban egy helyi változatot is eredményezett, a beugró középtornyos típust (ENTZ 1959a, 137—139; ENTZ 1959b, 9—10, 13; ENTZ 1980, 139—141). A középkori lengyel, cseh-morva és magyar nyugati karzatos templomokat feldolgozó A. Tomaszewski arra az eredményre jutott, hogy lengyel földön a legkorábbi, X. századi keresztény emlékek között is vannak már nyugati karzatos bazilikák, s így ez a szerkezet talán közvetlenül visszavezethető a karoling-kori hagyományokhoz. A cseh építészetben a XI. század közepén, Magyarországon a XI. század második felében tűnnek fel a nyugati karzatos templomok. Magyarországon a nemzeti monostorok háromhajós bazilikái után a XII. század elején az egyhajós templomokban is megjelenik a nyugati karzat, és a század folyamán válik általánossá falusi építészetünkben (TOMASZEWSKI 1974, 180, 247, 313, 403—404). Ennek az épülettípusnak az elterjedése a XII. század közepére, igazi virágkora a XIII. század első felére tehető (ENTZ 1980, 140—141). Az analógiaként már idézett templomok közül több is emporiummal épült: Barátka (Bratka), Szalakuz (Podhorany-Sokolníky), Nyitra-Párovce, Apátkolos (Klíž-Hradište), Tótdiós (Orešany); a zobordarászi (Dražovce) Szent Mihály-templom karzatát és a fölötte emelkedő tornyot későbbi, XIII. századi beépítésnek tartják (TOMASZEWSKI 1974, 117. kép). Az egyetlen középpillérré épített nyugati karzatos templomokat összegyűjtő Horváth F. a középkori Szer plébániatemplomának feldol-

gozása kapcsán hangsúlyozza, hogy cseh-morva, lengyel és magyar területen egyaránt fellelhető a nyugati karzatos templomoknak ez a legegyszerűbb alaprajzi típusa (HORVÁTH 1975, 361—362, IV. t.). A. Tomaszewski tipológiai rendszerezésében ez az 1a típusnak felel meg — *egyhajós, torony nélküli templomok, egy pillérré épített kétnyílású karzattal* —, amelyhez viszonylag korai, XII. századi emlékek tartoznak: Kisbény (Biňa), Hetény (Chotín), Nyitra-Parovce, Hontvarsány (Varšany) (TOMASZEWSKI 1974, 319, 324, 328). Ez a szerkezeti megoldás még hosszú ideig tovább élt: XIII. századi falusi építészetünkben is kimutatható, sőt túlélte a román kort. Például a balatonfüred-siskei XII. századi templom a XIII. században egyetlen oszlopon nyugvó urasági karzattal kapott (VALTER—KOPPÁNY 1972, 164); az ópusztaszeri templom XIII. század végi—XIV. század eleji koragótikus III. periódusát építették karzattal (HORVÁTH 1975, 348—349, 360, 9. kép); de korábbi templomban, másodlagosan még a XV. században is emeltek középpilléres karzattal (Fedémes, Sirok-Rozsnakpuszta, KOVÁCS 1967, 41, 56—57). Rakacaszenden a karzattartó pillér alapozása és a rajta levő téglatöredékek bizonyítják, hogy nem másodlagos beépítésről van szó; a karzat a patkóíves szentélyű templommal egyidőben, az I. periódusban készült.

A karzatos rendeltetése máig nem tisztázott. Annyi bizonyos, hogy Entz G. eredeti elképzelésével (ENTZ 1959a, 131—134; ENTZ 1959b, 9) ellentétben nem tarthatjuk a kegyúr megkülönböztetett tartózkodási helyének — és így a „kegyúri karzat” elnevezés sem helyénvaló —, mivel a feudális úr a liturgikus cselekmények végzésekor valójában a szentélyben, a templom legelőkelőbb részén, a főoltár közelében foglalt helyet (KOVÁCS 1967, 58—59; ENTZ 1980, 137). A családi monostorok esetében mindemellett számolhatunk bizonyos liturgiai céllal, eszerint a karzat a kegyúri család vallásgyakorlatának lehetett színhelye, tehát magánkápolna szerepét töltötte be (KOVÁCS 1967, 59—60; TOMASZEWSKI 1974, 350; ENTZ 1980, 140). Az egyhajós falusi templomok kis alapterületű karzata alkalmatlan ilyen funkciók betöltésére, velük kapcsolatban legvalószínűbbnek látszik a védelmi jelleg: vagyis a karzat és a torony, az egyház „felső része” veszély esetén a kegyúr és családja menedékhelyét jelenthette — ahogy a csehországi Potvorov egy 1281-i oklevele is tudósít erről (TOMASZEWSKI 1974, 246—247, 356) —, illetőleg itt őrizték az uraság féltett, értékes holmiját, ruháit, fegyvereit (ENTZ 1980, 139). A középkori templomok védelmi szerepe közismert, a földesúr számára különösen kisebb birtokosok esetében szolgálhatott menedékként, akik nem rendelkeztek megerősített hajlékkal, udvarházzal, toronnyal, várral. A templomokban őrzött javak sorában a birtokra vonatkozó okiratokat is említhetjük (SZABÓ I. 1969, 196). Szend birtokosai, a Kovácsi nemesek is a templomban őrizték okleveleiket 1335-ben, amikor

ismeretlen tettesek kirabolták az egyházat és az okleveleket elvitték (GYÖRFFY 1963, 806). Ekkor már állt az egyenes szentélyzáródású templom; a féltett javak őrzésére így is a téglatemplom karzata látszik a legalkalmasabb helynek.

Összegezve a rakacaszendi I. periódussal kapcsolatos építészettörténeti vizsgálatainkat, valószínűnek tarthatjuk, hogy a középkori Szend első temploma a XII. század közepe táján épült. Alaprajza szerint főként a nyugati Felvidék egyes román kori emlékeihez áll közel.

Keltezésünk összhangban van a vidék Árpád-kori történetére vonatkozó ismereteinkkel. Az államszervezés idején Borsod megye határvármegye volt, északon egészen a Tátra hegyeiig, az ország határáig terjedt. Később vált le belőle Torna megye, amelynek szervezeti előzménye a ritkán lakott északi erdős hegyvidéken létesült erdőispánság volt. Az országból kivezető főútvonal a Bódva keleti partján haladt Borsod várától Torna vára felé (GYÖRFFY 1963, 737—740). A Bódva völgyében a magyarok szláv lakosságot találtak, korai szláv eredetű a Rakaca patak neve (1249: *Rokocha potoka*) és a Rakaca völgyében fennmaradt Garadna helynév (ORTVAY 1882, II, 160; KNIEZSA 1938, 380, 408—409; GYÖRFFY 1963, 41, 736). A magyarság államalapítás kori megjelenését csak a határőr népelemekre utaló helynevek, a várszervezethez tartozó telepítések és a korai helyi vaskohászat ellenőrzése jelzi, azonban a Bódva-völgy sűrűbb betelepülésével csak a XII. századtól számolhatunk (KNIEZSA 1938, 409; GYÖRFFY 1963, 737, 741; HECKENAST—NOVÁKI 1968, 147—151; VALTER 1980, 99—101).

Szend puszta személynévből keletkezett -d képzős helynév, magyar eredetű földrajzi neveink korai — a XIII—XIV. századnál mindenesetre korábbi — rétegébe tartozik, az ilyen típusú helynevek többsége a XII. században keletkezett (KNIEZSA 1943, 127—128; BÁRCZI 1958, 155—156; BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR 1967, 387; KÁLMÁN 1973, 158—160, 163; MAKKAI 1979, 100—104). A szem főnévből alakult személynév vált földrajzi névvé, de az okleveles adatok szerint -d képzővel személynévként is előfordul (1211: *Zemd*) (KISS 1978, 603). A település létrejöttét tehát a földrajzi névizsgálatok szerint is nagy valószínűséggel hozhatjuk összefüggésbe a magyar lakosság XI—XII. századi terjedésével. Szend környékén kimutatható a megyében őshonos Őrsúr nemzetség birtoklása (pl. Szalonna, Martonyi stb.), illetőleg a magánuradalmak kiépülése előtt királyi birtokokat kell feltételeznünk (GYÖRFFY 1963, 741, 787, 804). A Szenddel birtoktörténetileg kapcsolatba hozható Kovácsi falu lakói eredetileg királyi kovácsok lehettek (GYÖRFFY 1963, 783). Valószínűnek tarthatjuk, hogy a Thekus család rövid életű — és egyébként is megkérdőjelezhető — XIII. századi birtoklása előtt Szend az Őrsúr nemzetség kezén volt vagy királyi birtok lehetett; várbirtokot itt a megye

északi csücskében nem találunk. A vidék román kori téglapítészetének másik jelentős emléke az Őrsúr nemzetség 1200 körül épült rotundája Szalonnán, Szendtől mindössze 12 km-re. A két templom között építéstechnikai szempontból látunk hasonlóságot: a szalonnai körtemplom téglafala is törtkő alapozáson nyugodott (GERVERS—MOLNÁR 1972, 34, 15. kép; KOZÁK 1975, 137—138; FELD 1976, 86—87; KOZÁK 1981, 9—11, 20, 31).

Az I. periódus kicsiny téglatemplomát egészen sajátos módon bővítették a délről mellé épített egyenes szentélyzáródású kőtemplommal. A két periódus között több nemzedéknyi időnek kellett eltelnie, hiszen az első templom hosszú ideig elegendő lehetett a falu lakosságának. Nem tudjuk, hogy az építkezés mennyiben járt együtt az első templom kijavításával, vagyis történt-e olyan rongálódás a templomon, amely indokoltá tette a felújítást. Leégésre utaló biztos nyomunk nincs; mindössze egyetlen helyen, az A-A metszetben figyeltünk meg olyan réteget (12. réteg), amelyik egymásra rakódott vörös és fekete égett törmeléket tartalmazott, és a tetején, —0,45 m mélységben járósíntnek tartható vöröses agyagréteg húzódtott. Ez a mélység megfelel az egyenes szentélyzáródású templom kikövetkeztetett első padlószintjének. Az égett betöltés származási helyét az ásatás során nem tudtuk eldönteni — lehetséges, hogy épület anyagához tartozó elszenesedett famaradványokat tartalmaz —, mindenesetre figyelemre méltó, hogy a XIII. századi szinten terítették el.

Az egyenes szentélyzáródású templomok elterjedését több megyében is (Szabolcs-Szatmár, Borsod-Abaúj-Zemplén, Győr-Sopron, Nógrád, Pest, Veszprém, Baranya) részletes adatgyűjtésre támaszkodó alapos építészettörténeti kutatás világította meg (KOROKNAY 1958; KOZÁK 1965a; KOZÁK 1965b; KOZÁK 1966; KOZÁK 1968; HOLL 1970, 382; SÁNDOR 1974, 187—191; CABELLO—LUKÁCS 1981, 133—134). Ez az épülettípus a kutatás régebbi álláspontja szerint a cisztercita építészet hatására honosodott meg Magyarországon (GEREVICH 1938, 31) és falusi építészetünkben a XIII. században vált országsszerte kedvelté (KOROKNAY 1958, 123; KOZÁK 1965a, 253; KOZÁK 1966, 129—130; KOZÁK 1968, 146—147). A XIII. század közepére, illetve a század második felére keltezhető számos épület valóban e típus tatárjárás utáni virágzására enged következtetni, de kialakulására vonatkozólag e kérdés kutatói véleményünk szerint eddig kellőképpen nem vették figyelembe azt a tényt, hogy az egyenes szentélyzáródású — „négyzetes szentélyű” — templomok már kora Árpád-kori, XI. századi falusi templomépítészetünkben feltűnnek és több ízben is egy-egy épület első periódusát jelentik: Kardoskút-Hatablak (MÉRI 1964, 4—8, 2. kép; KOVALOVSKI 1965, 186—187), Sopronbánfalva (HÉJJ 1956, 433—439), Ghymeskosztolány (Kostol'any pod Tríbečom, Csehszlovákia, TOMASZEWSKI 1974, 278, 116. kép; VSOS II, 55), Felső-

dörgicse (ÉRI—KRÁMER—SZENTLÉLEKY 1964, 112, 92. kép). Borsod megyében Kozák K. kutatásai szerint főként a tatárjárás után épültek egyenes szentélyzáródású templomok (KOZÁK 1965a, 253), a rakacaszendi II. periódus ezek sorába illeszkedik be. Legközelebbi analógiái is ebben a csoportban találhatók: Újabod (14. kép 5)¹², Ragály (14. kép 4), Selyeb (KOZÁK 1965a, 224—225, 232, 234, 243—246, 5—6, 29—30, 42. kép). Mérlegelve azt a tény is, hogy a templomot csak a XIV. század közepe tájától látták el falképekkel (Apostolok a szentélyben, Angyali üdvözet a diadalívén), az a véleményünk, hogy az építkezés a XIII. század végén, az ablakok szerint még a román stílus jegyében történt.

Árpád-kori építészetünkben igen ritka a bővítésnek az a módja, hogy egy újabb templomnak a korábbi mellé építésével kettős teret hozzanak létre. Felsődörgicsén a XI—XII. századi, kisméretű egyenes szentélyzáródású templomhoz a szentélyben végzett átalakítások (belülről patkó alakúra faragták!) és nyugati bővítés után dél felől egy nagyobb egyenes szentélyzáródású templomot építettek a XIII. század első felében. Ez a különleges megoldás valószínűleg a birtokviszonyokkal magyarázható: a XII—XIII. század fordulóján Dörgicse Alsó- és Felsődörgicsére oszlik (ÉRI—KRÁMER—SZENTLÉLEKY 1964, 102, 107, 112—113). Másutt nincs adatunk arra, hogy a kettős térkialakítás birtokoszárdással, illetve kettős birtoklással függ össze. Ilyen esetekben sekrestyére vagy kápolnára gondolhatunk. Zalaszántón a XI—XII. századi félköríves szentélyű templomhoz a XIII. század közepén dél felől egyenes szentélyzáródású templomot építettek, és ez a rakacaszendihez hasonló épület-együttes a XIII. századi részének gótikus bővítéséig állt fenn ilyen formában (KOZÁK 1962, 232—233, 16. kép; KOZÁK 1966, 132). A vörösberényi ref. templom is két, egymás mellé épített egyenes szentélyzáródású épület volt a középkorban, első periódusa XI. századi, szentélye azonos szélességű a hajóval (PÁMER 1966, 107—108). Rakacaszenden a két templomból álló épületegyüttes kialakítására, mint láttuk, a tatárjárás után országsszerte fokozódó építészeti tevékenység idején kerülhetett sor; a korábbi téglatemplom a bővítés után valószínűleg a birtokos család kápolnijának szolgált.

A templom kifestése, teljes berendezése viszonylag lassan készült el, ahogy a falu, illetőleg a birtokos gazdasági ereje engedte. Az ásatás során megtalált festett vakolattöredékek tanúsítják, hogy a patkóíves szentélyű templomnak is volt valamilyen festett díszítése. Az egyik vakolatdarab friss állapotban bekarcolt számokat, talán az építkezéssel kapcsolatos számítás nyomát őrizte meg (9. kép 1). Az egyenes szentélyzáródású templom szentélyének déli és északi falán négykaréjos-csúcsos keretelésben, festett architektúra és függőymotívum fölött apostolok mellképei sorakoztak (3. kép 2). A déli falon öt apostol maradt meg, a vele szemben

lévő oldalon csak egy töredékes kép látható. Hasonló gótikus keretelésben, függőymotívum fölött jelennek meg az esztergomi várkápolna apostolai, melyek az itáliai trecento közvetlen hatását mutatják és Telegdi Csanád esztergomi érsek (1330—1349) tevékenységéhez kapcsolhatók (PROKOPP 1966, 73, 87; PROKOPP 1967; PROKOPP 1968, 222, 224, 229; PROKOPP 1972, 169, 190). Az esztergomi freskók segítségével keltezzük a szendi apostolképeket a XIV. század első felének végére, a század közepére. Az architektúrát érzékeltető és függőymotívumos sáv ráhúzódik a szentély keleti falára, de itt az apostolok galériája nem folytatódott: a román kori ablak két oldalán rendelkezésre álló, félkörívesen záródó mezőt egy-egy álló szentalak tölti ki (VLADÁR 1978, 22. kép). A szentély mennyezetén is volt freskó, az apostol-sorozat talán leginkább *Maiestas Domini* ábrázolást enged feltételezni (TÓTH 1974, 68—69).

A szentély falképeivel egyidős lehet a diadalív fölött, a hajó keleti végfalán látható Angyali üdvözet: lebegő angyal karjai mondatszaggal (VLADÁR 1978, 22. kép). Témája alapján a kép közvetlenül kapcsolatba hozható a templom középkori titulussal. Nem tudjuk, hogy más, Mária életéből vett jelenet is volt-e még az épületben.

Pintér Attila falképrestaurátor megfigyelése szerint a falfestés következő periódusára helyezhető a hajó keleti falán, a diadalívtól délre, éppen a déli mellékoltár fölött feltárt püspökszent (PÁLÓCZI—HORVÁTH 1975, 9. kép; VLADÁR 1978, 22. kép). Az ifjú szent bal kezében pásztorbotot tart, kesztyűs jobb kezét áldásra emeli. A geometrikus keretelés függőleges része talán oszlopot érzékeltet. Hasonló kéztartással ábrázolták a sopronbánfalvi Mária Magdolna templom diadalívének belsejében álló püspökszentet (HÉJJ 1956, 438, VIII. t.), amely újabb vélemény szerint a XIII. század második felére keltezhető (TÓTH 1974, 83). A rakacaszendi képet stílusjegyei és a freskók periodizációjában elfoglalt helyzete alapján a XIV—XV. század fordulójára tesszük. Keletkezése valószínűleg kapcsolatban volt a déli mellékoltár létesítésével, és az is valószínű, hogy az északi mellékoltár fölött hasonló szentalak állt.¹³ A mellékoltárok ugyan szervesen illeszkednek a középkori épülethez, de a XIII. századinál későbbi szinthez tartoznak. Építésük időpontját éppen a falfestmény segítségével közelíthetjük meg.

A freskók rövid ismertetését azért tartottuk szükségesnek, mert az épület történetéhez, a végleges középkori kép kialakításához a kifestés szervesen hozzátartozott. Egy részletes és alapos művészettörténeti elemzés bizonyára kijelöli majd a rakacaszendi képek pontos helyét középkori falfestészetünkben.

Temető és sírleletek

Az épületegyüttesen belül feltárt 28 sírban 29 egyén csontvázmaradványai kerültek elő. A sírok

tájolása általában Ny—K, csekély D-i eltéréssel, 240° és 276° között váltakozik, láthatólag a templom irányításához (251°) igazodik. Az esetek a DNyNy—ÉKK tartományában, 236° és 259° között sűrűsödnek: a 23 mérhető tájolású sír közül 20 tartozik ide (87%). A sírmélységek szempontjából ugyancsak eléggé egységes a temető: az adatok 80—125 cm között váltakoznak, a 100 cm-re vagy mélyebbre ásott sírok száma 21 (78%). A sírgödörök formáját a téglatemplom nyugati bővítésében lévő lekerékített sarkú nagy gödör (19—21. sír) kivételével nem lehetett megfigyelni. Koporsó használatára a 10, 11, 19. sír *koporsószőgei* utalnak; a 16. sírban gömbölyű rézfejú szögekkel kivert *koporsódeszka* töredékeket találtunk (16. kép 2), a sír feltehetőleg XVI. század végi vagy XVII. századi. A hanyatt fektetett, nyújtott vázak alkarjai általában nyújtva a test mellett vagy enyhén behajlítva a medencén feküdtek. A 11. sírban az alkarok a mellen keresztbe téve.

A temető mellékletekben igen szegényes. Egy sírban találtunk *pénzt* a koponya környékén (1. sír: XV. századi lengyel féllapú denár, 15. kép 4). Viseleti maradványok két sírban voltak. A 2. sírban feltárt *övet* négyzet alakú, stilizált négyszirmú virágot ábrázoló préselt bronzveretek díszítették (15. kép 2; 8). A veretek átm = 1,1×1,2 cm; mag = 0,3 cm. Középen egy-egy szöggel voltak felerősítve a bőrszíjra, a szögek h = 0,4 cm, v = 0,1 cm. A restaurált bőrszíjmaradványok sz = 0,9—1,1 cm. (A restaurálás során a bőr kicsit összehúzódott, a szíj eredeti szélessége megegyezett a veretek szélességével, azaz kb. 1,1 cm volt.) A sír feltárásakor tett megfigyelések szerint a vereteket egymástól 0,3—0,4 cm-re szerelték fel (12. kép). In situ maradt az övnek mintegy 3/4 része: elől a csigolyáktól a bal felkarcsontig, ahol a váz alá fordult, hátul a bordák és a gerincoszlop alatt folytatódott a jobb felkarcsontig. Innen fordult ki az öv zárórészét képező bronz lánc. Három ruhakapocs-szerű láncszemhez kapcsolódik egy egyszerű horog, amelyen a szíjhoz rögzítő zsinór maradványai figyelhetők meg (15. kép 1; 7). Egy-egy láncszem h = 2,3—2,4 cm; sz = 1,0—1,1 cm. A láncsal záródó övek meglehetősen ritkák középkori leletanyagunkban. Ugyancsak egyszerű bronzdrótból hajlított, hasonló alakú és méretű szemekből álló lánc került elő a nagytályai középkori templom területén, szórványleletként (KOVÁCS 1973, 137, IX. t. 16). A többi eddig ismert leletben az övláncok bronzhuzalból font szemekből állnak: Bene, LI. sír (SZABÓ K. 1938, 345. kép); Orgondaszentmiklós (BÁRÁNYNÉ 1942, 7—8, VIII. t. 3); Mohács—Csele-patak, 73. sír és V. ásatási terület (FEHÉR 1955, 220, 226, XLIII. t. 2c, XLIV. t. 1). A utóbb idézett mohácsi leletben a lánc kampós vége egy téglalap alakú, szegecselt szíjszorító lemezbe kapcsolódik; a rakacaszendi övnek is lehetett ilyen alkotórésze, amint egy szegecskel összeerősített kettős bronzlemeztöredék tanúsítja. A csengele-bogárháti temető 31. sírjának

öve bronzhuzalból font láncszemekkel záródott; a sírt I. Mátyás obulusa keltezi a XV. század második felére (HORVÁTH 1978, 104—106. 112, 115, 13—14. kép, IV. t.). Szintén erre az időszakra, a XV. század második felére, esetleg a XVI. század elejére keltezhetők az övveretek analógiái: Salgótarján (BÁRÁNYNÉ 1942, 4, II. t. 3—4); Aranyegyháza, XXXV. sír; Tiszaújfalú, E. sír (SZABÓ K. 1938, 349—350. kép); Kisnána-vár, 1. sír (SZABÓ 1970—1971, 59—65, 77—78, 10—11 kép). Az övek egy-egy késő középkori temetőn belül társadalmi különbséget jelezhetnek; a rakacaszendi 2. sír megkülönböztetett elhelyezése a templomon belül szintén arra enged következtetni, hogy a birtokos család egyik tagjának — valószínűleg serdülő fiúgyermeknek — a sírjáról van szó. (Papp Ildikó antropológus szerint a hosszúcsontok alapján becsült életkor: 12—13 év.)

A 21. sírban (inf. II.) a koponya alatt 0,6 cm széles *textilszalag* 5 cm hosszú darabja került elő (16. kép 1). Bizonyára a fejviselethez tartozott, talán pártá maradványa. A sír a XVII. századra keltezhető. — Elpusztult sírból származik egy üvegpaszta betétes *gyűrű*: átm = 2,1×1,9 cm; a fej sz = 0,6 cm. Belső felületére emberi bőr lenyomata rozsdásodott rá (15. kép 6; 10).

A mellékletek csak néhány sír keltezésében vannak segítségünkre. A temető belső időrendjét a síroknak az épület periódusaihoz, különböző rétegeihez és egymáshoz viszonyított helyzete alapján kísérelhetjük meg felvázolni. A sírok csoportosítása tehát részben kronológiai szempontok, részben az eltemetés helye szerint történt.

I. csoport. A patkóíves szentélyű templom belsejében vele egykorú sírokat nem találtunk. Az I. periódushoz tartozó, XII—XIII. századi templom körüli temetőt a 3, 8, 9, 17. és a „szórvány I.” sír képviseli, ezek ugyanis korábbiak az egyenes szentélyzáródású templom nyugati falánál. Feltételezhetjük, hogy a legkorábbi sírrétegből még más sírok is tartoznak ehhez a korai temetőrészhez. Mellékletek híján azonban pontos korhatározásra nincs mód, csupán a 6. és a 13. sír esetében tartjuk valószínűnek a fölrétegződések miatt az Árpád-kori eredetet.

II. csoport: az egyenes szentélyzáródású templom felépülése után a két román kori épületrész belsejébe temetett sírok (XIII. század vége—XVII. század közepe). *a)* Az időszak első felére, a XIV—XV. századra keltezhető stratigráfiai adatok szerint a 4, 5, 10. sír, amelyek fölött húzódik a 10. réteg. Veretes öve alapján ugyancsak ide sorolható a 2. sír, valamint a vele közel egykorú 18. sír. Viszonylagosan korai rétegtani helyzetét figyelembe véve erre az időszakra keltezzük még a 14. sírt. — *b)* A XV. század vége és a XVII. század közepe között temették el az 1, 11. és 16. sírt — utóbbi a templombelső legkésőbbi sírjának tartható. Ide soroljuk

még nagy valószínűséggel a 7. és 15. sírt. — A II. csoporton belül még megközelítőleg sem lehet keltezni a 12. sírt.

III. csoport: sírok a téglatemplom nyugati bővítésének területén. a) A bővítmeny felépülése előtt temették el a 22—27. sírt, egykor tehát a falakon kívül, a templom körüli temető ÉNy-i részén helyezkedtek el. Keltezésük: XIII—XVI. század; közülük a 24. sír a legkorábbi. — b) A bővítmeny (III. periódus) területére temették a 19, 20, 20/a. és 21. sírt. Keltezésük: XVII. század. Közülük a 20/a. és 21. sír későbbi. Tekintettel arra, hogy a sírok földjét XVIII. század eleji hulladék réteg fedi, megállapíthatjuk, hogy ebben az épületrészben a XVII—XVIII. század fordulóján zárulnak a temetkezések.

Az egyes csoportok között a tájolásban nem találunk lényeges különbséget. Mindössze annyi észrevételt tehetünk, hogy a II. csoportban, tehát a XIII. század végétől a XVII. század közepéig a templombelsőben történt temetkezések esetén igazodtak a legszorosabban a templom irányításához, vagyis itt találjuk az átlaghoz legközelebb eső adatokat (240°—256°).

A sírmélységeket csoportonként vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy az idők folyamán egyre mélyebb sírgödöröket ástak. A mélységadatok átlaga: I. csoport: 96 cm; II/a. csoport: 104 cm; II/b. csoport: 102 cm; III/a. csoport: 118 cm; III/b. csoport: 119 cm. Az adatokat a kutatás idején felvett $\pm 0,0$ m szinttől mért mélységekből számítottuk ki, azonban ha sírcsoportonként az illető korszakra megállapított járószintet vesszük számítási alapnak, a különbségek még szembeűnőbbek.

I. csoport. A XII—XIII. századi szintekhez (−0,50; −0,40 m) viszonyított átlagos mélységek: 46—56 cm.

II/a. csoport. A XIII—XV. századi szintekhez (−0,40; −0,25 m) viszonyított átlagos mélységek: 64—79 cm.

II/b. csoport. A XVI—XVII. századi szintekhez (−0,25; −0,15 m) viszonyított átlagos mélységek: 77—87 cm.

III. csoport. A templomnak ezen az oldalán a késő középkori külső járószint a XVI—XVII. századi szintsüllyesztés miatt nem állapítható meg. Ha a III/a. csoportot a téglatemplom kikövetkeztetett járószintjéhez (−0,50 m), illetve a D-D metszet 16. rétegéhez (középkori humusz, −0,50 m) viszonyítjuk, az átlagos eredeti sírmélység: 68 cm. — A III/b. csoportnál nem tudjuk rekonstruálni az egykori tényleges sírmélységeket; a szintsüllyesztés feltehetőleg a temetkezések befejeződése után történt.

A feltárt sírok természetesen csak kis töredékét jelentik a szendi templomban és körülötte mintegy

öt évszázadon keresztül folyamatosan temetkező népességnek. Ennek ellenére a felnőttek nemek szerinti megoszlása valós arányokat tükröz, a gyermekek száma viszont rendellenesen kevés:

	n	%
Férfi	11	38
Nő	12	41
Gyermek	6	21
Összesen	29	100

Különösen feltűnő a kisgyermek sírok majdnem teljes hiánya: az inf. I. korcsoporthoz csak a 20/a. sír tartozik. Erre a jelenségre csak részben szolgálhat magyarázatként az az általános tapasztalat, hogy a gyermek — különösen az újszülött és csecsemő — csontvázak gyorsabban elkorhadnak és nagyobb mértékben pusztulnak a későbbi temetkezések, építkezések, egyéb földmunkák során. A középkori templombelső nagyobbik része jól feltártnak tekinthető, itt mégis csak 2 inf. II. korú egyén sírja került elő, férfi és női sírok viszont egyaránt előfordulnak (II. csoport: 6 férfi, 4 nő). Fel kell tételeznünk, hogy a kisgyermek temetkezési helye a templomon kívül volt.

A temetkezések történetét összefoglalva megállapíthatjuk, hogy az I. periódusban a patkóíves szentélyű templom belsejébe még nem temetkeztek. A II. periódus felépülése után szolgált az épületbelső is a halottaknak végső nyughelyként, feltehetőleg a kegyúri család számára. A II. csoport temetkezéseit tehát mint egy társadalmilag is elkülönülő csoportot kell értékelnünk. Ugyanez a kisebb közösség, a szendi nemes családok használhatták a XVII. században temetkezési helyként a III. periódus bővítmenyét. A templomon kívül a műemléki céllal folytatott ásást a temető kiterjedését nem tudta megállapítani, az egyszerű falusi lakosság sírjait csak az I. és a III/a. csoport képviseli.

Középkori körítőfalnak nem akadunk nyomára. A templomtól nyugatra a Rakaca-patak szakadékos partfala húzódik, a többi oldalon pedig a Kopasz-hegy lábának északi lejtője. A templomtól keletre és északra erősebben lejtős terepet, dél felé viszont közel vízszintes térséget találunk. Ebben az irányban kb. 40—50 m-re a templomtól, a templomkert végében XII—XIII. századi edénytöredékeket gyűjtöttünk a felszínen (ltsz. 74.42.80—88, 10. kép 6—8; 11. kép 2—4). Ezek a topográfiai adatok arra engednek következtetni, hogy a román kori templom körül volt a település ősi magja. A Rakaca-patak kanyarulata által közrefogott szűk területen, a Kopasz-hegy lábánál kereshetjük véleményünk szerint a további településtörténeti kutatások a középkori falura utaló nyomokat.¹⁴

Jegyzetek

1. Györffy György szerint nem lehet biztosan Thekus birtokai közé számítani Szendet, ugyanis csak az 1435. máj. 11-én kelt átírásban (Dl. 843) szerepel ez a helység (GYÖRFFY 1963, 746, 806), az 1273-i oklevél többi átírása (1372, 1377, 1383, 1389, 1435. nov. 10) nem tartalmazza (BORSA—SZENTPÉTERY 1961, 58—59). — A birtokok elkobzásának az lehetett az oka, hogy V. István ifjabb király és IV. Béla háborúskodása idején Thekus és fivére, Bács a király oldalára állt (DÉTSZY 1969, 143).
2. Ezúton mondok köszönetet Détszy Mihálynak, aki levéltári kutatásának eredményeit — így az alább következő 1820. és 1898. évi adatot is — az ásatás előtt rendelkezésemre bocsátotta.
3. E munkálatokban részt vett Détszy Mihály, valamint e sorok írója is.
4. Az ásatási munkahely az OMF Nyíregyházi Építészeti Osztályához, Kóroly József építészvezetőhöz tartozott, aki a kutatásokat szívvel-lélekkel elősegítette. Ugyancsak bizalommal fordulhattunk minden problémánkkal Kertész József kurátorhoz és Kertész Lászlóhoz. A feltárás földmunkáit rakacaszendi asszonyok és lányok végezték. Az ásatáson részt vett Benkhard Lilla rajzoló és Kiss Gábor gimn. tanuló — azóta mindketten elvégezték a régészeti szakot. Segítségükért fogadják mindannyian hálás köszönetemet.
5. III. Zsigmond lengyel király ezüst garasa, 1624 (ltsz. 74.42.26); Georg Wilhelm (1619—1640) porosz herceg ezüst garasa, 1626 (ltsz. 74.24.40). A pénzék meghatározását Gedai István végezte, baráti segítségével ezúton is köszönöm.
6. I. Lipót duariususa K-B. 1697 (ltsz. 74.42.50); II. Rákóczi Ferenc X. poltura C-M 1705; X. poltura j. n. 1707 (ltsz. 74.42.60—61).
7. Korábban a másik lehetséges megoldást tartottam valószínűnek, amit az ásatási megfigyelések szintén megengednek, nevezetesen azt, hogy az egyenes szentélyzáródású templom felépülésével egy időben nyitották a téglatemplomon az északi bejáratot és legutoljára készült a toldáshoz való átjárást biztosító nyugati ajtónyílás. Elképzelésem Valter Ilona lektori véleményének hatására változtattam. Segítségét ezúton is köszönöm.
8. Parádi Nándor az ásatóval ellentétben félköríves szentélyűnek tartja (HOLL—PARÁDI 1982, 134). Véleményünk szerint a rakacaszendi I. periódushoz hasonló, kissé nyújtott szentélyről van szó, melynek patkóíve egészen enyhe. Valóban nehéz eldönteni, hogy melyik alaprajzi típushoz sorolható, tekintettel arra, hogy a patkóív indítása, azaz a szentélynek a hajó falához csatlakozása csak a déli oldalon volt megfigyelhető.
9. Az írott forrásokban 1113 óta szereplő Szalakuz helység szlovák neve Sokolniky; ma Podhorany község része (VSOS II, 403).
10. Az Orosháza-Rákóczi-telepen feltárt, Gellértegyháza Árpád-kori falu templomával azonosított épület északi fele az előző földmunkák során elpusztult, az ásató szerkesztéssel rekonstruálta az alaprajzot (ZALOTAY 1957, 50—52). A leletmentő ásatás nem volt annyira alapos és a dokumentáció sem annyira pontos (DIENES 1965, 158—160), hogy a rekonstrukciót feltétel nélkül elfogadjuk. Koválovski Júlia a megfigyelések hiányosságára gondolva a templomot félköríves szentélyzáródásúnak tartja (KOVALOVSKI 1965, 186). A hosszában kettészelt épület alaprajzából keskenyebb hajó is rekonstruálható, hiszen az egyszerű falusi templomok alaprajza nem annyira szabályos, hogy pontos helyszíni kitézésre, szerkesztésre kellene gondolnunk, másrészt további torzítást okozhat, hogy csak a kiszedett alapfalak helyét tárták fel, márpedig a felmenő falak vonala ettől némileg eltérhetett. A templomot a temető keleti oldalán, melyet I. László korától a tatárjárásig használtak (DIENES 1965, 159). — A szőregi monostor XI—XII. századi I. periódusa török alapozású, négyzetes hajójú, patkóíves szentélyű (TROGMAYER 1977, 63—64).
11. Többek között ezért sem fogadható el az az elképzelés, hogy a patkóíves szentélyű templomok legkésőbb a Felvidéken jelentek meg (HORVÁTH 1978, 120). Román kori építészetünk kezdeteiből még igen kevés falusi templomot ismerünk, ezért egy-egy típus elterjedési folyamatát és területét csak hipotetikusán tudjuk rekonstruálni, és minden egyes új adat megváltoztathatja elképzeléseinket.
12. Abod a XIII. század végén szintén a Thwkws család birtoka volt (GYÖRFFY 1963, 751).
13. A fenti megállapításokra a H. Vladár Ágnes építésszel való konzultációk után jutottam. — Ezúton köszönöm Pintér Attila falképrestaurátor tájékoztatását a freskók periodizációjáról. — A falfestmények keltezésében nyújtott segítségért Wehli Tünde-nek mondok köszönetet.
14. Az ásatási alaprajz és a metszetek H. Vladár Ágnes és a szerző közös felmérése. A rajzokat Horváth Judit (1, 5, 11, 14, 15/1—6. kép), Bogdány Kornélia (4, 6. kép) és a szerző (12, 13. kép) készítette. A fényképfelvételek Mihalik Tamás (3. kép 1—2, 7. kép 1—2, 4, 8. kép 1—3), Valent Ede (9, 10. kép, 15. kép 7—10, 16. kép) és a szerző (2. kép, 3. kép 3—4, 7. kép 3, 8. kép 4) munkái.

IRODALOM

BÁRÁNYNÉ 1942

M. BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL, *A salgótarjáni, orgondaszentmiklósi és pakonyi középkori sírleletek.* — *Die mittellalterlichen Grabfunde von Salgótarján, Orgondaszentmiklós und Pakony.* Művelődéstörténeti Füzetek 1. Budapest 1942.

BÁRCZI 1958

G. BÁRCZI, *A magyar szókincs eredete.* Budapest 1958.

BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR
1967

G. BÁRCZI — L. BENKŐ — J. BERRÁR, *A magyar nyelv története.* Szerk. L. BENKŐ. Bp. 1967.

- BOROVSZKY 1909 S. BOROVSZKY, *Borsod vármegye története a legrégibb időktől a jelenkorig. I. A vármegye általános története az őskortól a szatmári békéig.* Bp. 1909.
- BORSA—SZENTPÉTERI 1961 I. BORSA — I. SZENTPÉTERY, *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica.* II, 2—3. Bp. 1961.
- CABELLO—LUKÁCS 1981 J. CABELLO, — ZS. LUKÁCS, *A vámosatyai református templom kutatása.* *Építés-Építészettudomány* 13 (1981) 103—135.
- CSÁNKI 1890 D. CSÁNKI, *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában.* I. Bp. 1890.
- DÉTSHY 1969 M. DÉTSHY, *Egy ismeretlen magyar vár — Szádvár. — Eine unbekannte Burg in Ungarn — Szádvár.* *HOMÉ* 8 (1969) 143—186.
- DIENES 1965 I. DIENES, *A honfoglaló magyarok. Orosháza története és néprajza.* I. Orosháza 1965, 136—174.
- ENTZ 1959a G. ENTZ, *Nyugati karzatok románkori építészetünkben.* *Művészettörténeti Értesítő* 8 (1959) 130—142.
- ENTZ 1959b G. ENTZ, *Westemporen in der ungarischen Romanik.* *Acta Historiae Artium* ASH 6 (1959) 1—19.
- ENTZ 1980 G. ENTZ, *Még egyszer a nyugati karzatokról.* *Építés-Építészettudomány* 12 (1980) 133—141.
- ÉRI—KRÁMER—SZENTLÉLEKY 1964 I. ÉRI — M. GERÓNÉ KRÁMER — T. SZENTLÉLEKY, *A dörgicsei középkori templomromok. Die mittelalterlichen Kirchenruinen von Dörgicse.* *Magyar Műemlékvédelem* 1959—1960. Bp. 1964. 95—116.
- FEHÉR 1955 G. FEHÉR, *Az 1949. évi Mohács — Csele-pataki mentőásatás. Die Rettungsgrabung von Mohács — Csele-patak im Jahre 1949.* *ArchÉrt* 82 (1955) 212—228.
- FELD 1976 I. FELD, *Szalonna, Ref. templom. Az 1975. év régészeti kutatásai.* *RégFüz* Ser. 1, 29. (1976) 86—87.
- GEREVICH 1938 T. GEREVICH, *Magyarország románkori emlékei.* Bp. 1938.
- GERVERS-MOLNÁR 1972 V. GERVERS-MOLNÁR, *A középkori Magyarország rotundái. Romanesque Round Churches of Medieval Hungary.* *Művészettörténeti Füzetek* 4. Bp. 1972.
- GYÖRFFY 1963 GY. GYÖRFFY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae.* I. Bp. 1963.
- HABOVŠTIAK 1963 A. HABOVŠTIAK, *Zaniknutá stredoveká dedina Bratka pri Levičiach. Das untergegangene mittelalterliche Dorf Bratka bei Levice.* *SA* 11 (1963) 385—458.
- HABOVŠTIAK 1966 A. HABOVŠTIAK, *Románsky kostol v Podhoranoch-Sokolníkoch.* *Vlastivedný časopis* 15 (1966) 74—76.
- HECKENAST—NOVÁKI 1968 G. HECKENAST — GY. NOVÁKI — G. VASTAGH — E. ZOLTAY, *A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban.* Bp. 1968.
- HÉJJ 1956 M. HÉJJ, *Sopronbánfalva.* In: E. CSATKAI, *Sopron és környéke műemlékei.* 2. kiad. *Magyarország Műemléki Topográfiája.* II. Bp. 1956, 433—451.
- HOLL 1970 I. HOLL, *Mittelalterarchäologie in Ungarn (1946—1964).* *ActaArchHung* 22 (1970) 365—411.
- HOLL—PARÁDI 1982 I. HOLL — N. PARÁDI, *Das mittelalterliche Dorf Sarvaly.* *Fontes ArchHung* Bp. 1982.
- HORVÁTH 1975 F. HORVÁTH, *Szer plébániatemploma és a település középkori története. Die Pfarrkirche von Szer und die Geschichte der Siedlung im Mittelalter.* *MFME* 1974—75: I, 343—374.
- HORVÁTH 1978 F. HORVÁTH, *Csengele középkori temploma. Die mittelalterliche Kirche in Csengele.* *MFME* 1976—77: I, 91—126.
- JOÓ—RIBÁRI 1966 T. JOÓ — Z. RIBÁRI, *Adalékok a rakacaszendi ref. templom történetéhez.* *Műemlékvédelem* 10 (1966) 252—254.
- KÁLMÁN 1973 B. KÁLMÁN, *A nevek világa.* 3. kiad. Bp. 1973.
- KISS 1978 L. KISS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára.* Bp. 1978.

- KNIEZSA 1938 I. KNIEZSA, *Magyarország népei a XI-ik században*. SzIEml II. Bp. 1938, 367—472.
- KNIEZSA 1943 I. KNIEZSA, *Keletmagyarország helynevei*. Magyarok és románok. I. Szerk. J. DEÉR — L. GÁLDI. Bp. 1943, 111—313.
- KOROKNAY 1958 GY. KOROKNAY, *Egyenes szentélyzáródású templomok Szabolcs-Szatmár megyében*. — *Églises médiévales à clôture droite du sanctuaire du comitat Szabolcs-Szatmár*. JAMÉ 1 (1958) 98—128.
- KOVÁCS 1967 B. KOVÁCS, *Románkori templomok feltárása Heves megyében*. — *Die Freilegung romanischer Kirchen im Komitat Heves*. EgriMÉ 5 (1967) 35—63.
- KOVÁCS 1973 B. KOVÁCS, *Nagytálya középkori templomának feltárása*. — *Mise à découvert de l'église médiévale de Nagytálya*. EgriMÉ 10 (1973) 119—158.
- KOVALOVSZKI 1965 J. KOVALOVSZKI, *Orosháza és környéke a magyar középkorban*. Orosháza története és néprajza. I. Orosháza 1965, 175—202.
- KOZÁK 1962 K. KOZÁK, *A zalaszántói templom feltárása és környékének középkori története*. — *Le dégagement de l'église de Zalaszentő et l'histoire médiévale de ses environs*. ArchÉrt 89 (1962) 220—237.
- KOZÁK 1965a K. KOZÁK, *Borsod megye egyenes szentélyzáródású középkori templomai*. — *Mittelalterliche Kirchen mit rechteckigem Heiligtum im Komitat Borsod*. HOMÉ 5 (1965) 223—257.
- KOZÁK 1965b K. KOZÁK, *Győr-Sopron megye egyeneszáródású templomairól*. — *Les églises médiévales hongroises à chevet droit du comitat Győr-Sopron*. Arrabona 7 (1965) 133—156.
- KOZÁK 1966 K. KOZÁK, *A román kori egyenes szentélyzáródás hazai kialakulásáról. A sziglieti Avasi-templomrom feltárása*. — *Über die Entwicklung der romanischen Geraden Chorabschlusses in Ungarn*. (Freilegung der Kirchenruinen in Avas bei Szigliet.) Magyar Műemlékvédelem 1961—1962. Bp. 1966, 111—133.
- KOZÁK 1968 K. KOZÁK, *A szegedi Szent Dömötör-templom építéstörténetének kérdései*. — *Baugeschichtliche Fragen der szegeder Sankt Demetrius-Kirche*. MFME 1966—67: II, 143—151.
- KOZÁK 1975 É. M. KOZÁK, *Szalonna, Ref. templom*. Az 1974. év régészeti kutatásai. RégFüz Ser. 1, 28 (1975) 137—138.
- KOZÁK 1981 É. M. KOZÁK, *Régészeti kutatások a szalonnai református templomban*. Archaeological research in the Szalonna Calvinist Church. HOMÉ 20 (1981) 7—37.
- KRASKOVSKÁ 1961 L. KRASKOVSKÁ, *Výskum na hradisku v Dražovciach*. Die Forschungsgrabung am Burgwall in Dražovce. ŠtZ 6 (1961) 161—184.
- MT *Magyarország története*. II. 1526—1790. Szerk. É. H. BALÁZS — L. MAKKAI, Budapest 1972.
- MAKKAI 1979 L. MAKKAI, *Kristó Gyula: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához*. Magyar Nyelvőr 103 (1979) 97—106.
- MÁLYUSZ 1958 E. MÁLYUSZ, *Zsigmondkori oklevéltár*. II, 2. Bp. 1958.
- MENCL 1937 V. MENCL, *Stredoveká architektura na Slovensku*. Praha—Prešov, 1937.
- MÉRI 1964 I. MÉRI, *Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában*. — *Bericht über die Ausgrabungen in Kardoskút*. RégFüz Ser. II, 12 (1964)
- NAGY 1958 E. NAGY, *A középkori Gercse község temploma*. L'église de la commune médiévale de Gercse. BpR 18 (1958) 543—564.
- OMF 1964 ORSZÁGOS MŰEMLÉKI FELÜGYELŐSÉG, *Borsod-Abaúj-Zemplén megye műemlékjegyzéke*. Bp. 1964.
- ORTVAY 1882 T. ORTVAY, *Magyarország régi vízrajza a XIII-ik század végéig*. I—II. Bp. 1882.
- PÁLÓCZI-HORVÁTH 1975 A. PÁLÓCZI-HORVÁTH, *Rakacaszend román kori templomának régészeti kutatása*. Műemlékvédelem 19 (1975) 146—150.
- PAMER 1966 N. PAMER, *Vörösberény, Ref. templom*. Az 1966. év régészeti kutatásai. RégFüz Ser. I, 20. (1966) 107—108.

- PAMER 1970 N. PAMER, *A kishánai vár feltárása. Die Freilegung der Burg Kishána. Magyar Múemlékvédelem*, 1967—1968, Bp. 1970, 295—313.
- PROKOPP 1966 M. PROKOPP, *Az esztergomi várkapolna XIV. századi freskói. Die Wandgemälden der Burgkapelle zu Esztergom aus dem XIV. Jahrhundert. MúvtörtÉrt* 15 (1966) 73—88.
- PROKOPP 1967 M. PROKOPP, *Pittura murale del XIV secolo nella cappella del castello di Esztergom. I. Problemi iconografici. Acta Historiae Artium ASH* 13 (1967) 273—312.
- PROKOPP 1968 M. PROKOPP, *Az esztergomi várkapolna XIV. századi falképeinek ikonográfiai vizsgálata. — Esame iconografico degli affreschi nella cappella del castello di Strigonio. Komárom Megyei Múzeumok Közleményei* 1 (1968) 221—244.
- PROKOPP 1972 M. PROKOPP, *Pittura murale del XIV secolo nella cappella del castello di Esztergom. II. Problemi dello stile. Acta Historia Artium ASH* 18 (1972) 169—192.
- SÁNDOR 1974 M. G. SÁNDOR, *A mecseknádasdi Szent István-templom kutatása. — Die Forschung der Sankt Stefans-Kirche von Mecseknádasd. Magyar Múemlékvédelem* 1971—1972. Bp. 1974, 179—194.
- SZABÓ 1969 I. SZABÓ, *A középkori magyar falu*. Bp. 1969.
- SZABÓ 1970—1971 J. GY. SZABÓ, *Gótikus pártaövek a kishánai vár temetőjéből. — Spätmittelalterliche Prunkgürteln aus dem Burg-Friedhof von Kishána. EgrIMÉ* 1970—1971, 57—90.
- SZABÓ 1938 K. SZABÓ, *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. — Kulturgeschichtliche Denkmäler der ungarischen Tiefebene. Bibliotheca Humanitatis Historica* 3. Bp. 1938.
- TOMASZEWSKI 1974 A. TOMASZEWSKI, *Romańskie kościoły z emporami zachodnimi na obszarze Polski, Czech i Węgier. — Romanische Kirchen mit Westemporen in Polen, Böhmen und Ungarn. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdansk*, 1974.
- TOMBOR 1968 I. TOMBOR, *Magyarországi festett famennyezetek és rokonemlékek a XV—XIX. századból*. Bp. 1968.
- TÓTH 1974 M. TÓTH, *Árpád-kori falfestészet. Die Wandmalerei der Árpadenzeit in Ungarn. Művészettörténeti Füzetek* 9 (1974).
- TROGMAYER 1977 O. TROGMAYER, *Szőreg őstörténete*. In: *Szőreg és népe*. Szerk. A. HEGYI. Szeged 1977, 51—66.
- VALTER 1963 I. VALTER, *Az ácsi református templom feltárása. — Die Freilegung der kalvinistischen Kirche von Ács. ArchÉrt* 90 (1963) 282—289.
- VALTER 1980 I. VALTER, *A tornaszentandrás r. k. templom kutatása. — Research of the Roman Catholic Church in Tornaszentandrás. HOMÉ* 19 (1980) 99—130.
- VALTER—KOPPÁNY 1972 I. VALTER — T. KOPPÁNY — T. GEDEON etc., *A Balatonfüred-temetői templomrom feltárása és helyreállítása. — Die Freilegung und Wiederherstellung der Kirchenruine im Friedhof zu Balatonfüred. VMMK* 11 (1972) 149—194.
- VLADÁR 1978 Á. H. VLADÁR, *Rakacaszend román kori templomának műemléki helyreállítása. Múemlékvédelem* 22 (1978) 140—153.
- VSOS *Vlastivedný Slovník obcí na Slovensku. I—III. Hlavný red. M. KROPILÁK. Bratislava*, 1977.
- ZALOTAY 1957 E. ZALOTAY, *A gellértegyházi árpádkori temető. RégFüz* 7 (1957).